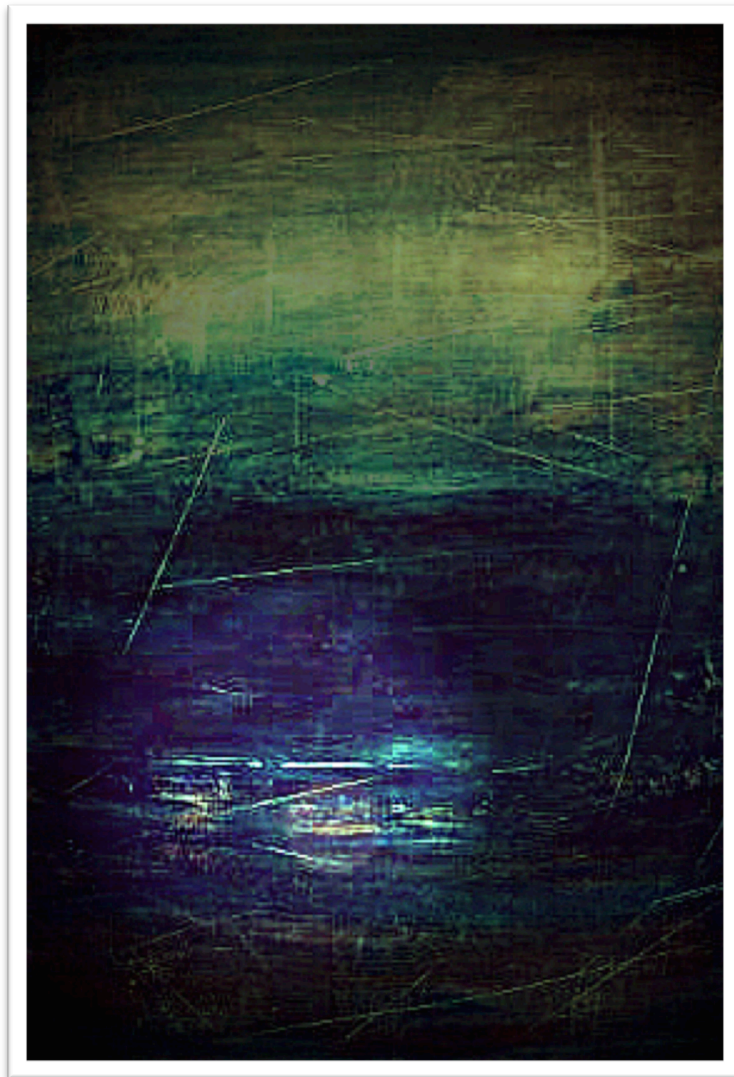

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Τόμος 2, τεύχος 2 / Volume 2, no 2
Ιούλιος – Δεκέμβριος / July – December 2018
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 2, τεύχος 2 / Volume 2, no 2
Ιούλιος – Δεκέμβριος / July – December 2018
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center University of Peloponnese

Επιστημονική –Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Ανδρειωμένος**, Αντιπρύτανης Διοικητικών Υποθέσεων, Καθηγητής ΤΦ
2. **Δέσποινα Καρακατσάνη**, Καθηγήτρια, Πρόεδρος ΤΚΕΠ
3. **Βασιλική Μπαρμπούση**, Καθηγήτρια ΤΘΣ
4. **Γιώργος Πανουτσόπουλος**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΝ
5. **Γιώργος Τσούλος**, Καθηγητής ΤΠΤ
6. **Ιωάννα Σηλιοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΙΑΔΠΑ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Δ/ση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Άση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός – Κεντρική Βιβλιοθήκη

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού **Πέλοπας/Pelopas** αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατά κανέναν τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Οργανωτικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς την συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατό
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
“Ψηφιακή Σύγκλιση”

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής 5

Άρθρα

Nanosatellites

KOUTSANDRIAS P, TSOULOS G., ATHANASIADOU G., ZARBOUTI D., SAGIAS N. 7

Από τις ρίζες των Λευκών Ορέων στην πανελλήνια χρήση: Το ριζίτικο τραγούδι «Πότε θα κάμει ξεστεριά» και οι προσαρμογές του στην εκάστοτε συγκυρία
ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος 30

Διαφοροποιημένη διδασκαλία σε μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης στο μάθημα της Ιστορίας
ΚΑΡΑΤΖΑΦΕΡΗ Θεοδώρα 53

Οι γυναικείες θεότητες στο Αττικό και Ρωμαϊκό Πάνθεον
ΚΟΤΣΩΡΗ Ιωάννα-Σουλτάνα 71

Πλάτων και Μουσική
ΝΑΣΑΙΝΑ Μαρίνα Α. 86

Μήνυμα Συντακτικής – Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητοί και αγαπητές συνάδελφοι,

η **Συντακτική – Επιστημονική Επιτροπή** του «**Πέλοπας/Pelopas**», του ηλεκτρονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο: «**Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου**» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση», έχει τη χαρά να σας παρουσιάσει το τρίτο τεύχος του περιοδικού μας.

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Με αυτή την προσπάθεια επιδιώκεται η ανάδειξη και η επιστημονική διερεύνηση θεμάτων που ενδιαφέρουν τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και συνακόλουθα, η περαιτέρω δημιουργία δικτύων συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του ηλεκτρονικού περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται και έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα.

Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις και ενημερώσεις για εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιστημονική Επιτροπή του περιοδικού δύναται να αναθέσει σε «εξωτερικούς» διακεκριμένους επιστήμονες τη δημιουργία τευχών, πέραν της κανονικής ροής έκδοσης, με ειδική θεματολογία ή να τους προσκαλέσει ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί για δημοσίευση.

Σας προσκαλούμε να υποβάλετε, ως τις 16 Απριλίου, άρθρα και ανακοινώσεις για το επόμενο τεύχος του περιοδικού που θα εκδοθεί κατά τη διάρκεια του 1ου εξαμήνου 2019.

Με εκτίμηση,
εκ μέρους της Συντακτικής και Επιστημονικής Επιτροπής

Η Πρόεδρος της Επιτροπής Βιβλιοθήκης

Δέσποινα Καρακατσάνη, Καθηγήτρια

Άρθρα

NANOSATELLITES

P. Koutsandrias, G. Tsoulos, G. Athanasiadou, D. Zarbouti, N.Sagias¹

Abstract

The introduction of nanosatellites brought a revolution in space flight as it was considered until the late 90's. The development of a spacecraft capable of operating inside the space environment required long term and resource exhausting projects occupying field experts into custom design endeavors. Traditional satellite missions also require strenuous component testing and verification sessions so as to assure every segment is space qualified in order to minimize the probability of possible failures in such high risk ventures.

Nanosatellites are classified as satellites of mass below 10 kilograms. While traditional applications such as broadcasting and real-time telecommunications over large regions may not be feasible in their full extent at the moment, numerous applications exist and can be realized at a fraction of the cost of traditional satellites. Applications such as measurements in the environment of earth and space, imaging, telecommunications and technology verification can still be supported with great success. Additionally, nanosatellites are of high educational interest since students can participate in a real space mission in every phase of the project, namely system requirements phase, design phase, assembly phase, testing phase and in-orbit operations phase leading eventually into mission success.

A solid breakthrough in small satellite development was brought by the CubeSat standard in 1998. The CubeSat's fundamental form (1U) is a cube with edges of 100 millimeters and limited to 1 kilogram of total mass. Hundreds of CubeSat missions have been completed since the introduction of the standard, varying among multiple unit sizes, all the way up to 12U units. Numerous universities, corporations as well as space organizations, both civilian and military, have already engaged in CubeSat missions supporting the potential of this satellite class. In addition, a promising industry has been developed, providing commercial-off-the-shelf components compatible with the standard, minimizing both cost and development time for a nanosatellite mission.

¹ Wireless and Mobile Communications Lab (<http://wmclab.uop.gr>) Department of Informatics and Telecommunications, University of Peloponnese

This article presents an overview of nanosatellites, a list of CubeSat missions launched between March 2013 and November 2014 that is indicative of the trends in nanosatellite objectives, applications and prospective stakeholders, and two high-level proposals for starting points for a future CubeSat project, that also illustrate the cost benefits from the nanosatellite class on jumpstarting a space mission.

© 2018 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Satellite Communications, Nano-Cube Satellites, Wireless Communications

doi:

1. Introduction to Nanosatellites

The breakthrough in integrated circuit electronics during the 1970's and especially in the Very Large Scale Integration (VLSI) sector provided the industry with highly complex functions in a reduced volume, compared to available solutions at that time. As a result, the overall volume of satellites could be restricted while still retaining a high level of functionality. This led to the development of smaller scale satellites in the range of microsatellites, namely satellites with a mass up to 100 kilograms.

The next great breakthrough in the field of small scale satellites was the adoption of commercial-off-the-shelf (COTS) components which accommodate the technological advancements of custom designed hardware to mass produced devices at a fraction of the cost. COTS components enabled the rapid decrease in total design and development time required for a small satellite mission.

Apart from objectives aiming at communications, earth observation and space sensing, such a small project duration enables satellites to be built for educational purposes. Project development times, now reducing to less than two years, provide young students, engineers and scientists with hands-on experience of an actual space mission.

The introduction of the CubeSat standard in 1998 by Professor Robert Twiggs of Stanford University brought the first standardization for small-scale satellites. Satellites shaped as cubes with dimensions of 100x100x100 mm³ as their fundamental form, revolutionized the market of COTS components. This common standard enabled the satellite developers to select the components out of a wide variety of products in order to create a CubeSat design, avoiding spending time to develop custom devices.

1.1. CubeSat Specification Standard

The CubeSat Specification Standard was compiled in order to act as a guide for a potential CubeSat developer. The standard describes all the necessary requirements [1], [2], for a CubeSat to be accepted for deployment using a standard deployment system. Requirements include mechanical, electrical as well as operational aspects which are imposed on a candidate CubeSat design. The first deployment system for satellites of this class was the Poly Picosatellite Orbital Deployer (PPOD) originally developed by the California Polytechnic State University and Stanford University. Due to the fact that numerous deployment systems exist, each has its own requirements but quite analogous to each other.

1.1.1 Small Satellite Design Philosophy

Small satellite design in the modern era is driven by cost minimization rather than complex and expensive custom engineering. A typical trade-off between conventional cost and technical capabilities is aiming for 80 % of typical functionality

for 20 % of the cost [3]. This radical cost reduction objective can be met by the use of commercial off-the-shelf (COTS) components which in turn require less development and testing resources in order to achieve satisfactory results. System level testing, rather than time consuming testing cycles at unit level, is followed so as to support the target of reducing the overall project cost to a lower level.

Class	Mass (kg)	Cost (M€)
Conventional large satellite	>1000	>130
Conventional small satellite	500-1000	30-130
Minisatellite	100-500	9-30
Microsatellite	10-100	1.3-9
Nanosatellite	1-10	0.13-1.3
Picosatellite	<1	<.13

Table 1: Classification of spacecrafts by mass and cost.

1.1.2 Small Satellite Classification

Satellites are typically classified by their mass and cost. In Table 1, [3], a comparison between different classes of spacecrafts is presented. In particular, a rough estimate for a nanosatellite mission would vary between €0.13M and €1.3M while the cost for a picosatellite mission was rated for less than €130K. The aforementioned cost includes satellite cost, launch cost as well as orbital operations costs over the spacecraft's life-time. From a mass perspective, nanosatellites are classified as spacecrafts between one and ten kilograms of mass while anything below one kilogram is rated as a picosatellite.

1.2 Applications

Small satellites in low earth orbit have many applications which in principle are considered to be of the same scope with larger GEO, MEO and LEO satellites.

The following paragraphs present the most prevalent applications of nanosatellites.

1.2.1 Small satellites for communications

Nanosatellites may be considered as low cost and effective solutions for providing communication services to earth stations and networks. The majority of nanosatellites implement communication channels over the VHF (144 to 148 MHz) and UHF (420 to 450 MHz) bands assigned to radio amateur use. Additionally, many

nanosatellites utilize parts of the spectrum in the S, C, X and L bands aiming at higher communication rates. Applications include conventional message based communications, radio repeaters, Automatic Identification System (AIS) receivers for ship tracking, Automatic Packet Reporting System (APRS) receivers as well as store-and-forward transceivers for remote areas where conventional communications systems are not yet available.

1.2.2 Small satellites for space science

Various applications focused on small-scale space science objectives are also included in many projects implemented with nanosatellites. Small-scale satellite objectives include photometric observations, x-ray measurements, earth's magnetic field measurements, space radiation measurements, biology experiments in microgravity as well as investigation of the ionospheric disturbances. Additionally, nanosatellites provide a hands-on experience to students for the complete process of developing a space mission.

1.2.3 Small satellites for technology verification

Small scale satellites also include applications in verifying novel technologies in the space environment. Providing a proof-of-concept before the development of large-scale products for a fraction of the cost, defines a strong alternative to full scale experimentation. Examples of these applications include novel propulsion and attitude control systems, de-orbiters, multipurpose custom IC designs, radar calibration, constellation flights, tracking space debris, solar wind sails and space tethers as well as new technologies in solar power harvesting and power storage.

1.2.4 Small satellites for Space and Earth observation

Space and earth observation are missions that small-scale satellites are capable of accomplishing. Apart from observing space debris, as stated within the previous section, numerous measurements can be carried out via a low earth orbit small scale satellite. Imaging missions through low cost satellites is a promising application [4] that many satellites in orbit are currently carrying out. Weather observation, forest fire observation, sea shore observation, photometric observation and space environment sensing are some of the applications regarding space and earth observation.

1.3 Nanosatellite Subsystems

The system of a small-scale satellite is an interconnected architecture which includes numerous subsystems depending on the desired application. The core subsystems that are present for the majority of small-scale satellites are the following:

- On-Board Data Handling (OBDH)
- Structural (STR)
- Attitude Determination and Orbit Control (ADC)
- Electrical Power (EPS)

- Communications (COMM)

The following sections present the main functions performed by each subsystem.

1.3.1 On-Board Data Handling

This is considered the main subsystem of a small-scale satellite. A processing core is the heart of the system along with accompanying on-board RAM and additional flash storage. Additional ADC and DAC controllers are used to convert analogue signals received from on-board sensors to digital signals to be processed and forwarded to the communications subsystem. The OBDH offers bus interfaces so as to interconnect to the other subsystems included in the satellite's design. The most prevalent bus interfaces offered by modern OBDH subsystems are the I2C [5] bus, the CAN [6] bus and the SPI [7] bus. Serial interfaces include UART and GPIO. More advanced OBDH systems conform with the SpaceWire [8] protocol for inter-satellite communications.

The main tasks of an OBDH subsystem [9] are:

- Provide adequate data storage and processing.
- Implement telemetry and telecommand protocols.
- Monitor spacecraft health and act as a watchdog.
- Act as a master for the implementation of interconnecting buses.
- Control remaining subsystems and payload.
- Perform housekeeping and time distribution around the spacecraft.

1.3.2 Structural

The mechanical subsystem must be able to provide a rigid structural foundation where every other subsystem of the satellite will be eventually accommodated into. The design of a nanosatellite structure aiming at low cost solutions allows for a modular satellite architecture where individual subsystems utilize the available internal space in its entirety. Conforming to standards such as the CubeSat [1] specification supports mass production and reduces manufacturing costs. Additionally, the structure design shall be able to provide easy access to the satellite's interfaces during development and integration prior to the system's launch.

Regarding the CubeSat specification in particular, specific mechanical restrictions are introduced. Multiple satellite sizes are compatible to the CubeSat standard. The fundamental size for a cubesatellite is 1U. A satellite conforming to the 1U CubeSat standard shall be confined in a cube with 100 mm long sides, though protruding standoffs shall be also present on each side of the launch axis. Larger sizes are also present, namely 1.5U, 2U and 3U. The sides perpendicular to the launch axis shall remain 10 mm by 10 mm at all times while the sides parallel to the launch axis may have increased lengths, depending on the required satellite volume. Mass

restrictions apply as well. CubeSat's conforming to the 1U volume standard are restricted to 1.33 kg of cumulative mass while 1.5U, 2U and 3U volume satellites are constrained to 2, 2.66 and 4 kilograms of mass, respectively.

Materials used for forming a structure must balance high strength, mass minimization, machinability ease and cost. The most prevalent materials used for manufacturing nanosatellite structures are stainless steel, titanium, 6061 or 7075 aluminum as well as various composite materials. The CubeSat specification standard sets additional requirements for the materials used for structure manufacturing. Allowed materials include 7075, 6061, 5005 and 5051 aluminum only.

Another key aspect for the nanosatellite design is space management. Although the available space may be utilized on demand through custom design, a proposed specification is usually applied for the case of CubeSats. The PC/104 specification defines the dimensions of internal electronic systems boards as well as interface connector placement, the maximum height of the components on the board and the maximum thickness of the board. Following this specification allows for a uniform placement architecture as well as compatibility between different manufacturers for on-board subsystems.

Finally, due to the fact that throughout the space bus launch and until the satellite parts with the deployer, all systems shall remain inactive, a safety measure is introduced. Separation switches are integrated into the standoffs so as for the satellite systems to start functioning upon separation from the deployer. Additional springs may be used, integrated as well into the standoffs in order to provide additional force at the moment of separation.

1.3.3 Attitude Determination and Control

Although the attitude determination and control subsystem (ADCS) is not present in every nanosatellite, it is considered a fundamental part of a modern nanosatellite. The ADCS handles the increased requirements for accurate pointing or attitude determination throughout projects with objectives aiming at high quality imaging or high rate communications. ADCS systems integrate multiple sensors (magnetometers, star trackers, cameras, GPS modules) as well as multiple actuators (magnetorquers, miniature reaction wheels, permanent magnets). This subsystem's objective is twofold; to provide data concerning the spacecraft's position and orientation with respect to the earth, as well as to provide the appropriate torque in order to alter the satellite's orientation.

1.3.4 Electrical Power Management and Storage

The Electrical Power Subsystem (EPS) provides the necessary electrical power to the satellite's subsystems. The EPS shall provide regulated power in multiple voltage levels so as to fulfill different requirements between the on-board subsystems.

Additionally, the EPS manages the power harvested by the solar cells, battery charging and discharging cycles as well as provides over-current and over-voltage protection. Modern electrical power systems are compatible to the PC/104 standard and provide telemetry and telecommand functions via standard communication buses. Power storage via on-board batteries ensure continuous operations during eclipses. The energy source for the satellite system is the solar panels mounted on its sides. Solar cells provide power from solar energy. Cells are combined into solar panels mounted on the outer surface of the satellite. Both fixed and deployed solar panels subsystems are considered as solutions depending on the power requirements and the volume of the designed nanosatellite.

1.3.5 Communications

The communications subsystem is an irreplaceable component of a nanosatellite. The communications subsystem shall provide the link to the ground stations. Telemetry and telecommand as well as payload data are transmitted and received through the communications subsystem using on-board antennas [10]. The communications transceiver used in a cubesatellite system [11] operates within the UHF, VHF and/or S bands for the majority of the satellites launched. Cases of communications systems operating within the C, X and Ka bands exist mostly on systems incorporating experimental communications subsystems.

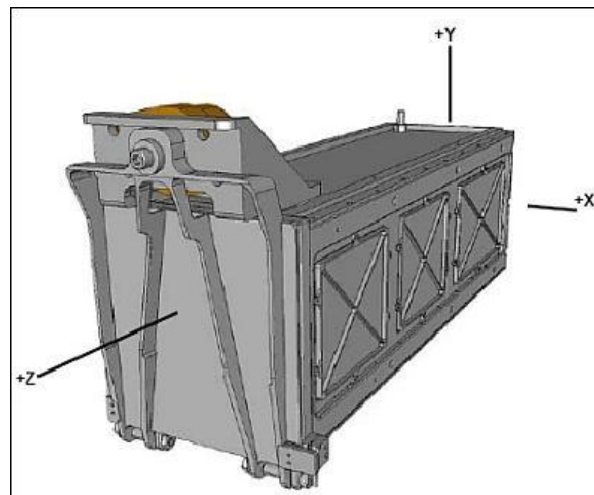

Figure 1: Illustration of the P-POD structure of the Mk III model (image credit: CalPoly).

1.4 Deployment Systems

Currently, a number of different deployment opportunities for nanosatellites exist. This variety of deployment systems increases the opportunity for a nanosatellite launch due to the fact that every deployment system is associated to an autonomous institute or organization which in turn has access to different launch missions. Some of the most established deployment systems are mentioned in the following paragraphs.

1.4.1 Poly Picosatellite Orbital Deployer (PPOD)

The Poly Picosatellite Orbital Deployer (PPOD) [12] (Figure 1) is the first deployment system that was ever provided for the deployment of nanosatellites into space. The PPOD was developed by California Polytechnic State University and Stanford University and is capable of launching up to a 3U CubeSat.

1.4.2 JAXA - Picosatellite Orbital Deployer (JPOD)

The deployer (Figure 2) developed by the Japan Aerospace eXploration Agency is the JPOD.

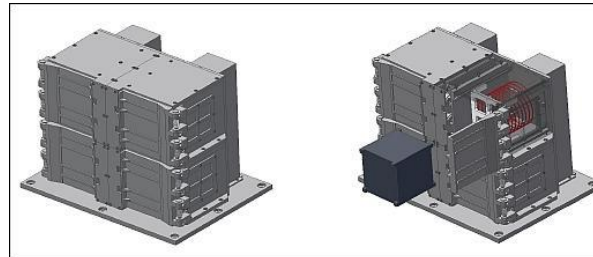

Figure 2: Illustration of the J-POD system (image credit: JAXA).

1.4.3 Tokyo Picosatellite Orbital Deployer (TPOD)

Tokyo Picosatellite Orbital Deployer (TPOD) (Figure 3) from Tokyo University is also used for the deployment of CubeSat compatible nanosatellites. The TPOD is capable of carrying up to three cubesatellites simultaneously.

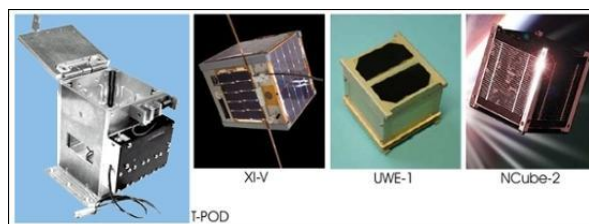

Figure 3: Illustration of the T-POD and the CubeSats (image credit: TU Wien).

1.4.4 CUTE Separation System (CSS)

A proprietary deployment system (Figure 4) by the Tokyo Institute of Technology, for the deployment of their cube and nanosatellites.

Figure 4: View of the CSS as flown on the CUTE-1.7+APD mission (image credit: TITech).

1.4.5 Naval Postgraduate School Cubesat Launcher (NPSCuL)

The NPSCuL (Figure 5) is a deployment mechanism designed to accommodate multiple individual PPODs (Section 1.4.1). Up to eight PPODs may be mounted onto the NPSCuL raising the number of the CubeSats to be launched to a total of 24U. The launcher was designed and developed by the students of the Naval Postgraduate School based in Monterey, California, U.S.A..

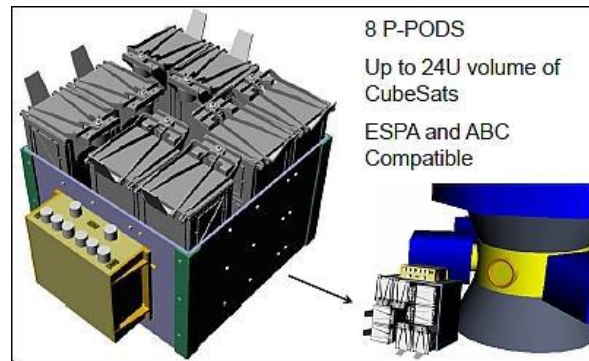

Figure 5: Conceptual view of the NPSCuL-Lite configuration (image credit: NPS).

1.4.6 eXperimental Push Out Deployer (XPOD)

Another custom deployment mechanism (Figure 6) was developed by the joint venture of the University of Toronto Institute for Aerospace Studies and the Space Flight Laboratory. Up to 10 3U CubeSats can be accommodated in this deployer while arbitrary dimensions may still be launched after adjustments in the deployer's configuration.

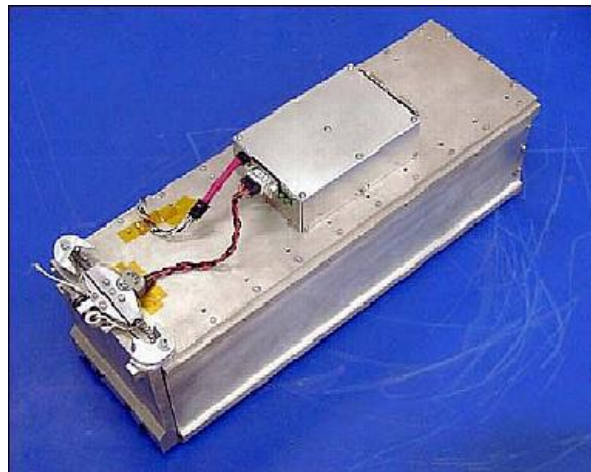

Figure 6: Illustration of the XPOD system (image credit: UTIAS/SFL).

1.4.7 Single Picosatellite Launcher(SPL)

Capable to deploy up to a 1U CubeSat or a 1.5 kg picosatellite, SPL (Figure 7) was a deployment system developed in Berlin, Germany, by Astro und Feinwerktechnik GmbH.

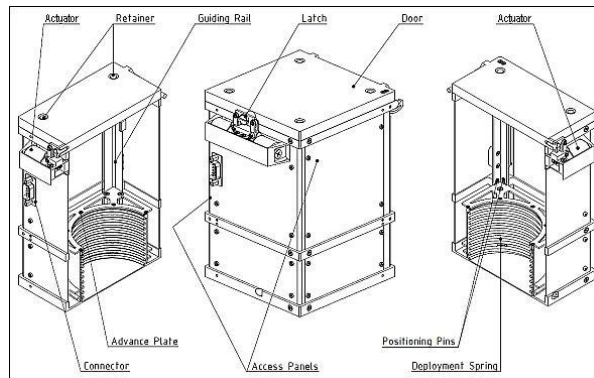

Figure 7: Schematic views of the SPL system configuration (image credit: AFW).

1.4.8 JEM Small Satellite Orbital Deployer (JSSOD)

The J-SSOD deployment mechanism (Figure 8) is capable of accommodating up to six 1U Cubesats in two containers. Thus, the maximum volume for a CubeSat to be transported in the J-SSOD shall be 3U. The JEM Small Satellite Orbital Deployer was developed by JAPAN Aerospace eXploration Agency to provide nanosatellite launch via the International Space Station.

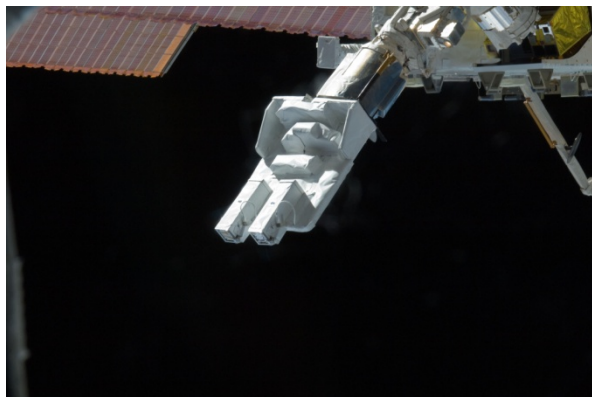

Figure 8: The J-SSOD attached to the International Space Station.

1.4.9 Nanoracks Cubesat Deployer (NRCSD)

The Nanoracks Cubesat Deployer (Figure 9) was developed in Houston, Texas, U.S.A. by NanoRacks LLC. The deployer's design aimed at a deployment system for deploying CubeSats from the International Space Station. The NRCSD is capable of deploying sixteen individual 1U CubeSats from two separate containers.

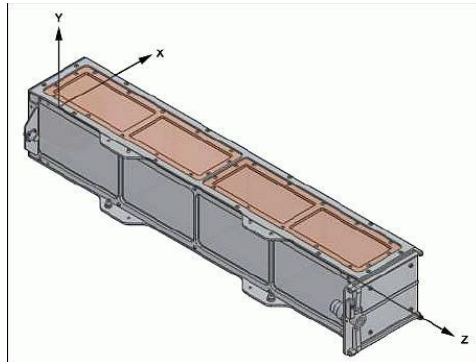

Figure 9: Illustration of the NRCSD (image credit: NanoRacks).

2. Modern CubeSats

This section presents a subset of the nanosatellites launched between March 2013 and November 2014. Nanosatellites were chosen based on their application and volume as well as their implementation platform. Nanosatellites of volumes up to 3U complying to the CubeSat standard, are considered. Additionally, the nanosatellites presented here are selected so that their applications satisfy educational, research or technology demonstration objectives.

Two hundred and ten different microsatellites were launched between March 2013 and November 2014. Universities, technology institutes as well as corporations participate in the design and development of individual satellite ventures with many applications. A subset of the applications includes earth and space observation, telecommunications, technology demonstration, APRS relays, weather observation and imaging. A subset of the previous launches is comprised of the CubeSats launched within the same period. Additionally, Cube-Sats that contribute to a satellite fleet were not considered as individual cases. CubeSat fleets from identical satellites contribute as single spacecrafts to the survey (see [13-14] and the references therein).

2.1 STRAnD 1

The STRAnD-1 3U satellite is a product of the cooperation of Surrey Satellite Technology Limited (SSTL) and University of Surrey Space Center (USSC). This satellite was built in order to demonstrate new technologies on attitude control

actuators and imaging. Notably, the satellite has been the first ever to include a cellular phone in order to be used in space.

2.2 AAUSat 3.

The AAUSat 3 1U satellite was designed and built in the Department of Electronic Systems Aalborg University, Denmark. It was built entirely in-house by university students and faculty. No Cubesat kit components were used and its main mission was to be deployed along with two AIS receivers.

2.3 Dove 2

The Dove 2 3U satellite was developed by Planetlabs (previously Cosmologia Inc.) for technology demonstration purposes.

2.4 BeeSat 3

The Beesat 3 1U satellite was built by Technische Universität Berlin (TUB) with the primary goal of technology demonstration as well as student training on a real satellite mission. Moreover, as a secondary objective, BeeSat 3 uses the HiSPiCO S-Band transmitter developed by the TUB and IQ Wireless as well as an earth imaging payload.

2.5 BeeSat 2

The BeeSat 2 is also a project of the TUB. The main objective of the BeeSat 2 satellite is technology verification of a custom design attitude control system.

2.6 SOMP

The SOMP 1U satellite is a project of the STARD research group at Technische Universität Dresden (TUD). The main objectives of this satellite are technology verification and demonstration as well as the deployment of scientific experiments into space.

2.7 OSSI 1

The OSSI 1 1U satellite was developed solely by the Open Source Satellite Initiative comprised by Hojun Song at the time this thesis was written. The main objective was to develop an open source cubesat by only one individual. The satellite offers a novel optical beacon based on LED lights.

2.8 TurkSat 3USat

The TurkSat-3USat 3U satellite was developed by the ITU. The main objective of this satellite is to support voice communications.

2.9 ESTCube-1

The ESTCube-1 1U satellite was developed by the cubesat project student team of the University of Tartu based in Estonia. The main objective of the satellite is testing a ten-meter tether, part of the electric solar wind sail which constitutes another project of the university. Moreover, the satellite shall harvest measurements of the force produced by the sail and take a picture of it.

2.10ArduSat

The ArduSat 1U satellite was an initiative for the reinforcement of an open-source development platform in space. Most of the team members were alumni of the

International Space University, where they met and started considering such an endeavor. The satellite offers a wide variety of sensors in its payload, interconnected via an Arduino platform component board.

2.11PhoneSat 2

The PhoneSat 2.0b 1U satellite was developed by NASA/ARC as a part of its Small Spacecraft Technology program. The main objective of this satellite was to demonstrate the use of COTS smartphones in the space environment.

2.12Firefly

The Firefly 3U satellite was developed by NASA/GSFC, USRA of Columbia, MD; Siena College of Loudonville, NY; University of Maryland Eastern Shore, Princess Anne, MD; and the Hawk Institute for Space Sciences, in Pocomoke City, MD. The satellite's main objective is the study of certain phenomena that take place into the Earth's atmosphere.

2.13Ho'oponopono

The Ho'oponopono 3U satellite was a joint development of the University of Hawaii, Honolulu, HI, USA and the AFOSR. Ho'oponopono corresponds to "to make it right" in the Hawaiian language. The main objective was the further development of an existing radar calibration service.

2.14ChargerSat 1.2

The ChargerSat 1.2 1U satellite was developed by the University of Alabama in Huntsville. The satellite's main objectives were to improve communications for small scale satellite operations, demonstrate passive nadir axis stabilization and improve solar power harvesting.

2.15COPPER (SLU 01)

The COPPER 1U satellite was developed in the Space Systems Research Lab of the Saint Louis University. The main objectives of this mission are firstly to test the abilities of a commercially available infrared imaging apparatus to take images of Earth's oceans and atmosphere and secondly to investigate the radiation effects on electronics in the space environment.

2.16DragonSat 1

The DragonSat 1 1U satellite was a joint development of Drexel Space Systems Lab at Drexel University and the US Naval Academy. The main objectives of the satellite include imaging of the northern and southern lights, observation of the radiation dissipation during solar events and technology demonstration of a boom deployment mechanism.

2.17KySat 2

The KySat-2 1U satellite was developed by the Space Systems Laboratory at the University of Kentucky. The main purpose of this satellite is educational. KySat 2 will

demonstrate developments of the University of Kentucky in the field of small spacecraft technology including power, communications and hardware.

2.18NPS-SCAT

The NPS-SCAT 1U satellite was developed by the Naval Postgraduate School located in Monterey, CA, USA. The main objective of this mission was to develop a platform for testing solar cells while at the same time providing the students with the opportunity to gain knowledge on small satellites.

2.19Trailblazer 1

The Trailblazer 1 1U satellite was designed and built by the University of New Mexico (UNM) located in Albuquerque, NM, USA. The satellite's main objective was for the UNM to develop an AFRL (Air Force Research Laboratory). Additionally, the research of PnP capabilities, concerning the architecture of the individual subsystems and their interfaces was also considered as a secondary objective.

2.20SwampSat

The SwampSat 1U satellite was developed by the Department of Mechanical & Aerospace Engineering at the University of Florida. The main objective of this satellite was to advance and demonstrate the capabilities of control moment gyroscopes.

2.21Vermont Lunar Cubesat

The Vermont Lunar CubeSat 1U satellite, led by Vermont Technical College with parts of the project done by Norwich University, University of Vermont faculty and students and St. Michael's College students. It is supported by Vermont Space Grant Consortium. The main objective of the satellite is the development of a self-propelled CubeSat able to drive autonomously of lunar orbit.

2.22Delfi - n3xt

The Delfi - n3xt 3U satellite, was developed by the Delft University of Technology. The main objectives of the satellite were education and technology demonstration. Three experimental components were added as payload to the cubesatellite, including a micropropulsion system, a multifunctional particle spectrometer and a scientific radiation experiment on solar cells. Additionally, a high efficiency modular communications platform provided for qualification by ISISpace.

2.23CINEMA - TRIO

The CINEMA - TRIO 3U satellite was a joint development from collaborating institutions with a main objective to provide critical space weather measurements. Institutions that were part of this collaboration were the University of California, Berkeley/Space Sciences Laboratory, the Imperial College London, the Kyung Hee University and the NASA Ames Research Center.

2.24OPTOS

The OPTOS 3U satellite was a project by the Spanish Space Agency in Madrid. The main objective of this satellite was to demonstrate new technologies in spacecraft

development. The project presents a distributed OBDH subsystem as well as an optical wireless communication system.

2.25GOMX - 1

The GOMX - 1 2U satellite was a project led by Aalborg University based in Denmark. GOMSpace and DSE Airport Solutions of Aalborg were also collaborators in this development. The main objective of this satellite was to demonstrate the interaction between nanosatellite platforms and the ADS-B technology.

2.26FUNCube-1

The FUNCube - 1 1U satellite is a project organized entirely by AMSAT-UK and AMSAT-NL volunteers. The objective in this satellite project was to design, build and launch a nanosatellite in order to enthuse, excite and educate students in the field of science, technology, engineering and mathematics.

2.27HiNCube

The HiNCube 1U satellite was a project of the Narvik University College located in Norway. The main objective of this satellite was the development of a nanosatellite platform to be used for future scientific missions. The aforementioned satellite was built to take pictures of the earth and provide students with experience in a large multidisciplinary project.

2.28ZACube-1

The ZACube 1 1U satellite was a project developed by the French South African Institute of Technology. The main objective of this satellite was to develop a means to characterize the Earth's ionosphere and calibrate the auroral radar installation, property of the South African National Space Agency based in Antarctica.

2.29iCube-1

The ICube-1 1U satellite was a project of the Institute of Space Technology located in Islamabad, Pakistan. The main objective of this satellite was to provide a platform for conducting scientific experiments on various fields including microgravity, biology, nanotechnology and space dynamics.

2.30HumSat-D

The HumSat-D 1U satellite was developed by an open international collaboration of organizations developing nanosatellites. The HumSat project is endorsed by the UN Program on Space Applications called BSTI (Basic Space Technology Initiative) which was started in 2009. The overall objective of the HumSat constellation is to provide messaging services through small user terminals on the basis of the store-and-forward concept.

2.31PUCP-Sat 1

The PUCP-Sat 1 1U satellite was a project developed by the Institute of Radioastronomy of the Pontifical Catholic University of Peru. The main objective of the satellite, apart from providing a multidisciplinary project for teaching purposes, was to deploy a smaller picosatellite.

2.32 First-MOVE

The First-MOVE 1U satellite was a project developed by the Technical University of Munich. The satellite, as its name suggests, is the first of many to come, sharing the MOVE satellite platform. The main objective of this first spacecraft was to test space rated solar cells provided by EADS Astrium, in extreme conditions.

2.33 UWE-3

The UWE 3 1U satellite was a project developed by the University of Wuerzburg. The main objective of the satellite was to demonstrate the use of a real-time miniature attitude determination and control subsystem. Additionally, the UWE-3 spacecraft was also an advancement on the objective of developing a modular and highly flexible platform for cube satellites.

2.34 Firebird A,B

The Firebird A, B 1.5 U satellites were a joint program developed by the Montana State University and the University of New Hampshire. The objective of the Firebird satellite is twofold. The research objective focuses mainly on space weather observation and the educational objective focuses on the design and the development of a spacecraft and the induced knowledge transfer to the students.

2.35 IPEX

The IPEX 1U satellite was a project developed by the Jet Propulsion Laboratory and the Goddard Space Flight Center of NASA and the California Polytechnic State University at San Luis Obispo. The main objectives of this project were to demonstrate the operations of autonomous instrument processing, downlink operations and ground station operations.

2.36 M-Cubed

The M-Cubed 1U satellite was a project run by the University of Michigan. The main objective of this satellite was to demonstrate the highest resolution color imagery to date of Earth's surface with at least 60% land mass and a maximum of 20% cloud coverage from a single CubeSat platform.

2.37 Lituania Sat - 1

The Lituania Sat - 1 1U satellite was a project developed by the Vilnius University of Lithuania and is the first small satellite project developed in the country. The main objectives of the satellite were primarily technology demonstration using COTS components and secondly the testing of low-cost silicon-based solar cells to be used to power future nanosatellites.

2.38 SkyCube

The SkyCube 1U satellite was a project developed by the Southern Stars, a U.S. corporation with long history in space software design. The main objective of this satellite was technology demonstration and earth imaging.

2.39 ALL-STAR THEIA

The ALL-STAR THEIA 3U satellite was developed in a project run by the University of Colorado at Boulder and Lockheed Martin. The main objective of this satellite was to create a reproducible modular bus capable enough to be used for a variety of small research and technology-based payloads.

2.40 DTUSat 2

The DTUSat 2 1U satellite was a project developed by the Technical University of Denmark. The main objective of the satellite was to develop a space-borne radio-tracking system capable of locating small birds on intercontinental migration routes.

2.41 Duchifat 1

The Duchifat 1 1U satellite was a project developed by the Space Laboratory of the Herzliya Science Center in Israel. The main objectives of this satellite were firstly to provide an educational platform for the students of the university and secondly to provide real-time information via the amateur bands using the APRS protocol.

2.42 CanX-4 & 5

The CanX-4 & 5 dual-nanosatellite system, developed by the Space Flight Laboratory of the University of Toronto, Institute for Aerospace Studies in Toronto, Canada. The main objective of this dual launch was to prove that satellite formation flying can be achieved in this scale offering submeter tracking error accuracy.

2.43 UKube-1

The UKube 1 3U satellite was a project developed by the United Kingdom Space Agency. Various companies were also part of the development. The main objectives of this satellite were to demonstrate UK space technology and also provide industry and university hands-on training in spacecraft development.

2.44 MicroMAS

The MicroMAS 3U satellite was a joint development of MIT/LL (Massachusetts Institute of Technology/Lincoln Laboratory), MIT/SSL (Space Systems Laboratory) and the University of Massachusetts at Amherst. The main objective of this satellite was to fulfill the need for low-cost, mission-flexible and rapidly deployable spaceborne sensors. The nanosatellite hosted a passive microwave spectrometer.

3. Discussion

This 1U CubeSat assembly is considered as a viable proposal for a satellite capable to communicate with earth stations over radio-amateur bands. The proposed 1U CubeSat draws its main components from the CubeSatKit component pool. The structure, comprised out of the chassis walls and top and bottom plates as well as the system's motherboard and pluggable processing module are parts of the CubeSatKit solution offered by Pumpkin Inc. Bundled with the CubeSatKit are many additional components. Development board, Salvo Pro software, power supply units, programming/debugging adapters as well as various tools and mounting hardware are also included within the Kit.

This design was driven by a minimal cost incentive while at the same time maintaining a fully operational telecommunications CubeSat. The processing core of the CubeSat system is a Pluggable Processor Module A3 mounted on a Motherboard provided by Pumpkin Inc. The Electrical Power System selected was a third generation ClydeSpace EPS. A 10 Whr integrated battery provides the necessary energy storage for the cubesatellite to remain functional during eclipses. The energy is harvested from six solar panels provided by ClydeSpace. Four side panels and 2 base panels are parts of the proposed system. Altogether, the solar panels yield 10.74 Watts of electrical power at a surrounding temperature of 80°C.

The communications subsystem is a Helium 100 [13] radio transceiver provided by Astrodev. The proposed CubeSat shall communicate over the UHF band for transmission and over the VHF for reception. The conjunction of the aforementioned transceiver and the ANT430 antenna deployment system provided by GOMSpace fulfill the requirements for a complete communications payload subsystem. Additional components shall also be used for the interconnection of individual subsystems as well as for the system's overall structural rigidity.

The following table (Table 2) includes all the aforementioned components considered as parts for the 1U cubesatellite proposed in this section. In addition, each component's price along with the mass in grams.

	Individual Components	Provider	Mass (g)	Cost (USD)
Structure	CubeSat Kit Skeletonized Chassis Walls Assembly	Pumpkin Inc.	71	7,500
	CubeSat Kit Base Plate	Pumpkin Inc.	50	
	CubeSat Kit Cover Plate	Pumpkin Inc.	37	
On-Board Computer	CubeSat Kit MotherBoard	Pumpkin Inc.	67	
	CubeSat Kit Pluggable Processor Module A3	Pumpkin Inc.	11	
Electrical Power System	Third Generation EPS & Integrated Battery	ClydeSpace	169	7,500
Solar Panels	4 Side Solar Panels	ClydeSpace	168	11,300
	Top & Bottom Solar Panels	ClydeSpace	84	5,700
Communications System	Helium 100 Radio Transceiver	Astrodev	78	4,900
	ANT430 Antenna Deployment System	GOMSpace	30	5,300
Additional Components	Solar Panel Connecting Harness	ClydeSpace		850
	Rod & Spacer Kit	Pumpkin Inc.		200
	Midplane Standoff Kit	Pumpkin Inc.	10	200
	Solar Panel Clips for 1.6mm thick solar panels	Pumpkin Inc.	4	450
Total			779	43,900

Table 2: Commercial off-the-shelf components as a proposal for a 1U CubeSat.

An alternative to the 1U design proposal mentioned in the previous section is presented within this section. This 2U CubeSat shall provide an RF communications channel for the ground stations as well as digital photographs using the onboard camera. Additionally, attitude control shall be also among the features of the satellite so as to increase the satellite's overall stability as well as on-demand attitude control requirements.

The on-board computer subsystem is comprised of a Nanomind A712D provided by GOMSpace. The core of the system is a powerful ARM7 microprocessor. FreeRTOS as well as a custom driver library is included. Moreover, an Integrated Development Environment based on Eclipse aids to a faster development cycle. An ISISpace 2U structure was selected for the chassis of the CubeSat. ISIS-space provides fully compatible structures to GOMSpace subsystems. In addition, the NanoPower Pack for a 2U CubeSat handles the requirements regarding energy harvesting and power management within the satellite. This bundle in particular includes a NanoPower P31u electrical power subsystem, ten NanoPower solar panels (seven NanoPower P110 and three NanoPower P110U solar panels) as well as additional flight preparation and interstage panels and a harness kit for the interconnection of the solar panels to the electrical power subsystem.

Space communications are supported through a NanoCom U482C module, operating in the UHF amateur band. A compatible antenna deployment system, namely the ANT430 was selected as the satellite's antenna system.

As an addition to the satellite's payload, an onboard space camera subsystem was included so as to provide high quality imaging features to the system's capabilities. The NanoCam C1U space qualified camera defines a system which is considered fully compatible to the CubeSat standard, regarding sizing and on-board communications. The NanoCam offers a 3.15 megapixel CMOS sensor and an on-board processor dedicated to image processing and compression. An integrated 32 MB RAM as well as a 2 GB solid state storage provide temporary storage for captured images. The on-board interconnection to the system's OBC is made through I²C or SPI, both fully compatible to the CubeSat Space Protocol. At a mass of 166 grams and physical dimensions of 96 mm X 90 mm X 58 mm, the NanoCam shall be considered as a good compromise to the system's overall volume. The price for a NanoCam C1U is \$ 11.500.

Lastly, as an additional measure for attitude control accuracy, a magnetorquer board provided by ISISpace is also part of the system. A fully CubeSat compatible board acts as a three-axis magnetorquer. On-board communication is made over I²C bus protocol via a standard PC/104 interface.

	Individual Components	Provider	Mass (g)	Cost (EUR)
Structure	2U CubeSat Structure	ISISpace B.V.	390	2950
On-Board Computer	Nanomind A712D	GOMSpace	55	4750
Electrical Power System Pack	Nanopower Pack 2U	GOMSpace		22000
	Nanopower P31u EPS	GOMSpace	200	
	7 Nanopower P110 Solar Panels	GOMSpace	420	
	3 Nanopower P110U Solar Panels	GOMSpace	180	
	Flight Preparation and Interstage Panels Solar Panel Connecting Harness			
Communications System	Nanocom U482C	GOMSpace	75	8000
	ANT430 Antenna Deployment System	GOMSpace	30	5500
Additional Components	Nanocam C1U Camera	GOMSpace	166	11500
	Magnetorquer Board	ISISpace B.V.	196	8000
Total			1762	62700

Table 3: Commercial off-the-shelf components as a proposal for a 2U CubeSat.

References

- The CubeSat Program, Cal Poly SLO. (February 20, 2014). Cubesat design specification. version 13, California Polytechnic State University, [Online]. Available: http://cubesat.calpoly.edu/images/developers/cds_rev13_final.pdf.
- R. L. Costa, P. N. d. Souza, N. J. Schuch, O. S. C. Durão, L. L. Costa, and R. B. Zolar, "Nanosatc-br – energy generation and storage," International Congress of Mechanical Engineering, 2009. [Online]. Available: <http://urlib.net/sid.inpe.br/mtc-m19@80/2009/12.24.00.48>.
- M. N. Sweeting and C. I. Underwood, "Small satellite engineering and applications," in Spacecraft Systems Engineering, John Wiley & Sons, Ltd, 2011, pages 575–605.
- R. Sandau, "Status and trends of small satellite missions for earth observation," Acta Astronautica, volume 66, number 1–2, pages 1–12, 2010.
- NXP. (April 23, 2015). Iic bus specification and user manual, [Online]. Available: http://www.nxp.com/documents/user_manual/UM10204.pdf.
- International Organization for Standardization. (April 23, 2015). Can bus specification, [Online]. Available: <https://www.iso.org/standard/63648.html>.
- Intersil. (April 23, 2015). SPI bus specification, [Online]. Available: www.intersil.com/data/an/an1340.pdf.
- E. S. Agency. (April 23, 2015). Spacewire specification standard, [Online]. Available: http://spacewire.esa.int/content/Standard/Draft_ECSS-E50-11.php.
- N. P. Fillery and D. Stanton, "Telemetry, command, data handling and processing," in Spacecraft Systems Engineering, John Wiley & Sons, Ltd, 2011, pages 439–466. .
- S. Gao, K. Clark, M. Unwin, J. Zackrisson, W. A. Shiroma, J. M. Akagi, K. Maynard, P. Garner, L. Boccia, G. Amendola, G. Massa, C. Underwood, M. Brenchley, M. Pointer, and M. N. Sweeting, "Antennas for modern small satellites," Antennas and Propagation Magazine, IEEE, volume 51, number 4, pages 40–56, 2009.
- B. Klofas. (February 4, 2015). Bryan klofas' cubesat communication systems table, [Online]. Available: <http://www.klofas.com/comm-table/>.
- J. Puig-Suari, C. Turner, and W. Ahlgren, "Development of the standard cubesat deployer and a cubesat class picosatellite," in Aerospace Conference, 2001, IEEE Proceedings., volume 1, 2001, 1/347–1/353 vol.1.
- Krebs, Gunter, "Gunter's Space Page – Repository", [Online]. Available: <https://space.skyrocket.de/>.
- Nanosatellites, P.Koutsandrias, MSc thesis, University of Peloponnese, Department of Informatics and Telecommunications, Wireless and Mobile Communications Lab, 2016.

**Από τις ρίζες των Λευκών Ορέων στην πανελλήνια χρήση:
Το ριζίτικο τραγούδι «Πότε θα κάμει ξεστεριά»
και οι προσαρμογές του στην εκάστοτε συγκυρία¹**

Γιώργος Ανδρειωμένος

Περίληψη

Το θέμα της πάλης και η επιθυμία για δικαίωση ενός αγώνα παρουσιάζουν ποικίλες όψεις στο δημοτικό τραγούδι και αρκετά συναφή μοτίβα επιβιώνουν σε διαφορετικές κατηγορίες τραγουδιών. Στην ανακοίνωση αυτή θα επιχειρηθεί να συζητηθεί πώς ένα τραγούδι με καθαρά τοπικό χαρακτήρα μπορεί να γνωρίσει πανελλήνια διάδοση, αλλάζοντας ταυτόχρονα σημασία, ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία. Ως περίπτωση μελέτης θα χρησιμοποιηθεί το πασίγνωστο ριζίτικο τραγούδι «Πότες θα κάμει ξεστεριά», του οποίου οι ποικίλες χρήσεις θα αναδειχθούν, εντασσόμενες εντός διαφορετικών κοινωνικών, ιστορικών, πολιτικών και οικονομικών συμφραζομένων, από τα χρόνια του Βυζαντίου ίσαμε τη σύγχρονη «μνημονιακή» καθημερινότητα. Με τον τρόπο αυτό, κατ' ουσίαν θα καταδειχθούν οι μορφές που μπορούν να λάβουν η πάλη και οι προσπάθειες για δικαίωση, ενώ θα ανιχνευθούν οι προσαρμογές τους στην καθημερινότητα της κάθε περιόδου, σε τοπικό αλλά και σε πανελλήνιο επίπεδο, και θα αναζητηθούν οι ιδεολογικές παράμετροι που τις συνοδεύουν κάθε φορά.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Ριζίτικο, ανα-παράσταση, ένταξη, απένταξη, επανένταξη, χρήσεις τραγουδιών, κοινωνική πάλη.

doi:

¹ Το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης έχει αναπτυχθεί εκτενώς σε αυτοτελή μονογραφία του συγγραφέα. Εδώ, εκτίθενται κάποιες γενικές τοποθετήσεις του, εν είδει συμπερασμάτων, συμπληρωμένες από τη συναφή βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε και τις κυριότερες παραλλαγές της «Ξαστεριάς» που εντοπίστηκαν.

Abstract

This paper discusses the continuing changes in the uses of “Pote the kanei ksasteria”, a well-known folk song, which appeared in the area of White Mountains (Lefka Ori), Chania, Crete, and spread in many Greek areas, obtaining a “national” character. All different meanings, given to “Ksasteria”, which vary from a vendetta song to a revolutionary anthem, are studied here, starting from its origins, which can be traced in the last ages of Byzantine era, and concluding to the present.

© 2018 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Rizitika, performance, contextualization, decontextualization, recontextualization, uses of songs, social struggle.

I

Πώς ένα τραγούδι «ταξιδεύει» μέσα στον χρόνο και στον χώρο; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό κάθε άλλο παρά εύκολη και απλή φαντάζει. Και τούτο γιατί η διαδρομή που μπορεί να ακολουθήσει ένα άσμα –δημοτικό, λαϊκό, έντεχνο ή ο,τιδήποτε άλλο– μπορεί να διατρέξει πολλούς αιώνες και περιοχές, με το περιεχόμενό του, πρωτίστως, αλλά και τη μελωδία του, σπανιότερα, να μεταβάλλονται και να προσαρμόζονται στην εκάστοτε συγκυρία.

Υπάρχουν αρκετά τέτοια παραδείγματα τραγουδιών. Ένα από αυτά, το πασίγνωστο παραδοσιακό άσμα –που στα ελληνικά φέρει τον τίτλο: «Από ξένο τόπο κι απ’ αλαργινό», έχει επίκεντρο την εξωτερική ομορφιά μιας νεαρής κοπέλας και παραδίδεται σε έναν αριθμό παραλλαγών– έχει ενταχθεί και σε άλλες μουσικές παραδόσεις του βαλκανικού, του μεσανατολικού και του ευρύτερου μεσογειακού χώρου²: στα τουρκικά έχει γνωρίσει τεράστια διάδοση ως «Üsküdar’a gider iken (Katibim)» και, σύμφωνα με την παράδοση, πιθανώς παραπέμπει σε κάποιον πραγματικό άνδρα, τον οποίο ερωτεύονταν οι γυναίκες – κάτι που αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία της γνωστής τουρκικής ταινίας *Katip* (*Η γραφή*, 1968), στην οποία πρωταγωνίστησε ο φημισμένος Τούρκος τραγουδιστής και ηθοποιός Zeki Müren· στα σέρβικα είναι γνωστό σε δύο κύριες παραλλαγές που τιτλοφορούνται: «Dva goluba» («Τα δύο περιστέρια») και «Ruse kose» («Μαύρα μαλλιά»), αντίστοιχα· στη Βοσνία μαρτυρείται η δεύτερη από τις προαναφερθείσες σέρβικες εκδοχές, στην οποία έχει προστεθεί μια στροφή, ή τραγουδιέται ως ισλαμικό θρησκευτικό τραγούδι (ήτοι προσευχή), με τίτλο: «Zašto suza u mom oku» («Γιατί δακρύζουν τα μάτια μου;») – το οποίο, μάλιστα, στον Γιουγκοσλαβικό Εμφύλιο θεωρήθηκε ως ισλαμικό πολεμικό εμβατήριο· στη Βουλγαρία παραδίδεται επίσης σε δύο παραλλαγές: στην πρώτη, «Cherni ochi imash libe» («Τα μάτια σου είναι μαύρα, αγαπημένη») πρόκειται για ερωτικό τραγούδι, ενώ η δεύτερη, «Yasen mesec vech izgravana nad zelenata gora» («Ένα λαμπερό φεγγάρι ξεπροβάλλει πάνω από τα καταπράσινα βουνά») αποτελούσε θούριο των αγώνων των Βουλγάρων εναντίον των Τούρκων στον ύστερο 19^ο αιώνα. Το τραγούδι, ακόμη, άδεται στα αλβανικά, στη γλώσσα των Σκοπίων (με τίτλο: «Oj devojche» («Ω, κόρη»)), στα αραβικά (στο Ιράκ και στον Λίβανο), ενώ το ιταλικό συγκρότημα KlezRoym διασκεύασε το εν λόγω άσμα σε εβραίο-ισπανικά και το γερμανικό Di Grine Kuzine το διαμόρφωσε σύμφωνα με τη μουσική παράδοση των Εβραίων Ashkenazi της Ανατολικής Ευρώπης (Klezmer).

Από την άλλη, με δεδομένες τις προμνημονευθείσες διαφορετικές χρήσεις του εν λόγω άσματος, έως σήμερα, δυστυχώς, δεν έχει δοθεί απόλυτα πειστική και οριστική απάντηση ως προς τη μουσική παράδοση που δημιούργησε τη μελωδία του τραγουδιού. Αραβικές πηγές το αποδίδουν στον Ιρακινό συνθέτη του 19^{ου} αιώνα Mullah Osman Al-Muselli· άλλοι διατείνονται πως διαδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από σκωτσέζικες στρατιωτικές μπάντες στη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856)· κάποιοι υπερασπίζονται τις αρμενικές του καταβολές, αφού πρωτοτραγουδήθηκε στα 1883 στην οπερέττα *Leblemitzi Horboraga* του Dihran Tsohatzian και από εκεί διαδόθηκε σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία (θεωρία που ενισχύεται

² Τα περισσότερα από τα στοιχεία που παρατίθενται στις επόμενες δύο παραγράφους, έχουν αντληθεί, μεταξύ άλλων, από τους ιστότοπους: <http://riowang.blogspot.gr/2009/10/whose-is-this-song.html>, <http://www.everybodys-song.net/mediterranean.php> και <http://atheofobos2.blogspot.gr/2014/11/blog-post.html> (επισκέψεις: 08.09.2015).

από το γεγονός ότι η πρώτη καταγραφή του τραγουδιού πραγματοποιήθηκε από Γερμανούς μουσικολόγους στα 1900, με τραγουδιστή ένα Αρμενόπουλο στην ανατολική περιοχή της Ανατολίας Gaziantep). Ωστόσο, το πιθανότερο είναι να πρόκειται για σύνθεση του 19^{ου} αιώνα και να έχει δημιουργηθεί σε αστικό περιβάλλον, παρά στο αγροτικό πλαίσιο του δημοτικού τραγουδιού. Κοντολογίς, ως σημειωθεί ότι, σύμφωνα με διάφορες έρευνες, την πατρότητα του τραγουδιού διεκδικούν περισσότερες από δέκα χώρες: Αίγυπτος, Ιορδανία, Λίβανος, Τουρκία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Αλβανία, Σκόπια, Σερβία, Βοσνία, Μαυροβούνιο και Ρουμανία, ενώ μεταφράσεις του παραδίδονται και στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ινδονησιακά, μαλαισιανά, ισπανικά, κορεάτικα, κροατικά και ρωσικά³.

Με παρόμοιο τρόπο, το ευρέως διαδεδομένο στην Κύπρο δημώδες άσμα: «Η βράκα», το οποίο σώζεται σε διάφορες παραλλαγές και αποτελεί ένα είδος σήματος-κατατεθέντος για τους Κυπρίους, είναι ταυτόχρονα παραδοσιακό τραγούδι και χορός για τους τουρκόφωνους Έλληνες της Ανατολίας (Καραμανλήδες) και τους Πόντιους της Καππαδοκίας, που διαδόθηκαν και σε άλλα μέρη, όπως στη Θράκη. Ονομάζεται «Κόνιαλι» («Konyali» < Konya=Ικόνιο) και ο τρόπος που χορεύεται (αντικριστά, παλαιότερα μόνο από ζευγάρια γυναικών ή ανδρών ή από παντρεμένα ανδρόγυνα, σήμερα περισσότερο μικτά, με κτυπήματα κουταλιών) είναι γνωστός ως «χορός των κουταλιών», ο οποίος, πέρα από την Καππαδοκία, ήταν σε χρήση από κατοίκους της Κιουτάχειας, της Σμύρνης και άλλων περιοχών της Μικράς Ασίας, ενώ χορευόταν και στον Πόντο (ιδίως στην περιοχή της Νικόπολης). Στη Θράκη ο σκοπός του τραγουδιού αποκαλείται «κουτσός» ή «λαΐσιος» (χορός ή παιχνίδι), στον οποίο οι συμμετέχοντες προσποιούνται τον κυνηγό, τον λαγό και τον σκύλο, ενώ στα Χρυσοχώραφα Σερρών ονομάζεται «Ατσίκ Χαβασί» των Γκακαβούζηδων, στη Λέρο «Γιαβρί» και στα Δωδεκάνησα και στην Κύπρο «Η βράκα». Το δε τραγούδι στην τουρκική γλώσσα παραδίδεται στα ελληνικά και με τον τίτλο: «Παστουρμά»⁴. Και πάλι, η σημασία των

³ Για το ζήτημα αυτό, μάλιστα, γυρίστηκε το φιλμ της Βουλγάρας κινηματογραφίστριας Adela Peeva, «*Чия е тази песен?* – Whose is this song?», το 2003, κερδίζοντας πέντε τουλάχιστον ξεχωριστές διακρίσεις, ενώ προτάθηκε από την Ευρωπαϊκή Ακαδημία Κινηματογράφου ως το καλύτερο ευρωπαϊκό ντοκιμαντέρ της χρονιάς. Η ταινία αναφέρεται στην αντίληψη που έχουν οι διάφοροι Βαλκανικοί λαοί για το εν λόγω τραγούδι, δείχνοντας όχι μόνο τις διαφορετικές εκδοχές του ανά λαό και μουσική παράδοση, αλλά και το πού μπορεί να οδηγήσουν οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί που υποφώσκουν στα Βαλκάνια. Και πραγματικά: διαφορετικοί λαοί θεωρούν ότι το τραγούδι αυτό αποτελεί μέρος της ταυτότητάς τους, παρά τις διαφορές στη μουσική εκτέλεση και στο περιεχόμενο που μπορεί να αλλάζει από γλώσσα σε γλώσσα. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό ότι οι Σέρβοι της πόλης Μπράνιε (Branje) στη νότια Σερβία κινούνται με εχθρικές διαθέσεις εναντίον της Peeva όταν τους βάζει να ακούσουν στο κασετόφωνο τη Βοσνιακή εκδοχή, ενώ οι συμπατριώτες της, στη διάρκεια πανηγυριού, την απειλούν πως θα την κρεμάσουν αν τολμήσει να υποστηρίξει την τουρκική προέλευση της μελωδίας. Για το φιλμ, βλ. την ανάρτηση στο <http://www.everybodys-song.net/greek/film.php> (επίσκεψη: 09.08.2016). Για την ταινία και το τραγούδι, βλ. όσα ενδιαφέροντα σημειώνονται στους ήδη μνημονευθέντες ιστοχώρους: <http://riowang.blogspot.gr/2009/10/whose-is-this-song.html> και <http://atheofobos2.blogspot.gr/2014/11/blog-post.html>. Για το άσμα και τις ποικίλες εκτελέσεις του, βλ. ακόμη Βαγγέλης Αρναουτάκης (2011): άλλωστε, το συγκεκριμένο φιλμ και τραγούδι σχετίζονται με τους σκοπούς του Ευρωπαϊκού Προγράμματος: *Everybody's Song - Music as a tool for the promotion of diversity and intercultural understanding* [=Το τραγούδι του καθενός - Η μουσική ως εργαλείο προώθησης της διαφορετικότητας και της διαπολιτισμικής κατανόησης], το οποίο πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 12/2006 - 08/2008· βλ. τις σχετικές ιστοσελίδες: <http://www.everybodys-song.net/> και <http://www.everybodys-song.net/greek/> (επίσκεψη: 09.08.2016).

⁴ Για τον συγκεκριμένο χορό και το τραγούδι, βλ. ενδεικτικά όσα σημειώνονται στη *Βικιπαίδεια*: <https://en.wikipedia.org/wiki/Konyali> (ανάρτηση: 29.12.2014): για μια ερμηνεία του άσματος από τον

στίχων του τραγουδιού (που, εκτός από την κυπριακή διάλεκτο και την τουρκική γλώσσα, παραδίδεται και στα αρμένικα) ποικίλουν: η μεν κυπριακή εκδοχή αναφέρεται στην εντυπωσιακή βράκα που φορά ένας νέος και στις δυσκολίες που έχει η συντήρησή της σε καλή κατάσταση, μια από τις παραλλαγές σε τουρκική (αλλά και στην ελληνική) γλώσσα επισημαίνει την ανάγκη να γλεντά κανείς τη ζωή του τρώγοντας μεζεδάκια και πίνοντας ούζο, ενώ έτερη παραλλαγή στα τούρκικα περιέχει στίχους γεμάτους ερωτικό καημό για μια κόρη καταγόμενη από το Ικόνιο.

Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις που κάποιο τραγούδι, από «τοπικό» γίνεται «εθνικό» και «παγκόσμιο»; Και εδώ η απάντηση είναι καταφατική. Για παράδειγμα, δύο εντελώς τοπικά προσδιορισμένα (στο ξεκίνημά τους, τουλάχιστον) τραγούδια, η «Μασσαλιώτιδα» («La Marseillaise», 1792) του Claude Joseph Rouget de Lisle (1760-1836)⁵ και η «Διεθνής» («L'Internationale»), στιχουργημένη το 1871 από τον Eugène Edine Pottier (1816-1887)⁶ για να τραγουδηθεί στον σκοπό της «Μασσαλιώτιδας», και μελοποιημένη κατοπινότερα, το 1888, από τον Pierre Chretien De Geyter (1848-1932), γνώρισαν τεράστια διάδοση, διασκευάστηκαν από πλήθος καλλιτεχνών, ενσωματώθηκαν σε ποικίλα έργα τέχνης, μεταφράστηκαν σε πολύ μεγάλο αριθμό γλωσσών και τραγουδήθηκαν, διαχρονικά, ως επαναστατικά-προπαγανδιστικά άσματα σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Χαρακτηριστικότερο, πάντως, δείγμα για το κατά πόσο ένα τραγούδι μπορεί να αναχθεί από «τοπικό» σε «εθνικό» και «παγκόσμιο», αποτελεί το αγνώστου συνθέτη ιταλικό αντιστασιακό τραγούδι του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου «Μπέλλα Τσάο» («Bella Ciao»), κατάγεγραμμένο για πρώτη φορά στα 1906, το οποίο είναι βασισμένο, κατά πάσα πιθανότητα, στο άσμα «Alla mattina appena alzata», που τραγουδούσαν οι γυναίκες κατά τη συγκομιδή του ρυζιού στην περιοχή Terre d'Acqua κοντά στην Bologna. Άλλοι, πάλι, επιχειρούν να αναδείξουν την πολυπλοκότητα ως προς την προέλευση του τραγουδιού, το οποίο συνδέουν, πρωτίστως, με μουσική μελωδία των τσιγγάνων Klezmer, της οποίας η διαδρομή είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευθεί. Όπως και να 'χει το πράγμα, το «Bella Ciao», από ένα λυπητερό εργατικό τραγούδι της βορειο-ιταλικής περιφέρειας της Emilia Romana, έλαβε εθνικές διαστάσεις κατά την αντίσταση των Ιταλών παρτιζάνων (Resistenza Italiana, 1943-1945), ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα και στο φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι, για να εξαπλωθεί από εκεί σε όλες σχεδόν τις ηπείρους, να μεταφραστεί σε είκοσι τέσσερις

γνωστό Αρμένιο ουτίστα Richard Hagorian, συνοδευόμενη από παράθεση παραλλαγής του, βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=IshStu6l-wA> (ανάρτηση: 24.11.2011)· για τις εκδοχές του ερωτικού τραγουδιού στην τουρκική γλώσσα με ελληνικές αποδόσεις, βλ. πρόχειρα τους ιστοχώρους: <http://tragoudiasarkilar.webnode.cz/%CE%B7%20%CE%B2%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%B1/>, καθώς και <http://tragoudiasarkilar.webnode.cz/%CE%BD%20%CE%BD/%CE%BD%CE%AD%CE%BF%CF%82%20%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CF%82/>.

⁵ Για τη «Μασσαλιώτιδα», βλ. εντελώς ενδεικτικά το αρκετά κατατοπιστικό και διεξοδικό λήμμα της διαδικτυακής Βικιπαίδειας [https://en.wikipedia.org/wiki/La_Marseillaise (επίσκεψη: 11.08.2016)]. Για τη διάδοση του άσματος στον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα στα Επτάνησα, μετά τον ερχομό σε αυτά των Γάλλων δημοκρατικών στρατιωτών στα 1797, βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος (2016), όπου και βιβλιογραφία για τη διάδοση της Γαλλικής Επανάστασης (επομένως και της «Μασσαλιώτιδας») στη ΝΑ Ευρώπη.

⁶ Για τη «Διεθνή», βλ. επίσης ενδεικτικά το πολύ διαφωτιστικό όσο και αναλυτικό λήμμα της Βικιπαίδειας [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Internationale (επίσκεψη: 11.08.2016)]. Πολυάριθμες μουσικές εκτελέσεις και μεταφράσεις της «Διεθνούς», με σχόλια, βλ. στους ιστότοπους: <http://www.sovmusic.ru/english/list.php?gold=no&category=inter&part=1> και <http://www.antiwarsongs.org/canzone.php?lang=en &id=2003> (πρόσβαση: 11.08.2016).

τουλάχιστον γλώσσες, να αποδοθεί από δεκάδες ερμηνευτές και να ακουστεί σε πάμπολλες αγωνιστικές κινητοποιήσεις, έως τις μέρες μας⁷.

Όπως καθίσταται προφανές, αυτό που συνδέει ειδικά τα τρία τελευταία παραδείγματα είναι ότι όλα τους έχουν σημείο αναφοράς μian πάλη, έναν αγώνα, που υποκινείται από μια βαθιά επιθυμία και από αγωνιστικό φρόνημα, και θα οδηγήσει άλλοτε σε εθνική ολοκλήρωση, άλλοτε σε κοινωνική δικαιοσύνη, άλλοτε σε προσωπική δικαίωση και άλλοτε και σε όλα μαζί. Έχουν δε στο σύνολό τους χρησιμοποιηθεί, όπως ειπώθηκε, πρωτίστως για πολιτικούς-προπαγανδιστικούς σκοπούς και έχουν καταφέρει να ηλεκτρίσουν τα πλήθη σε πάμπολλες περιστάσεις, συναφείς προς τη διεκδίκηση εθνικών, πολιτικών, κοινωνικών αλλά και ατομικών αιτημάτων, που συχνά εκφράστηκαν με ποικίλες μορφές: επαναστάσεις, εθνικοί αγώνες, αντίσταση κατά του κατακτητή, πολιτικές συγκεντρώσεις, μαχητικές διαδηλώσεις, βίαιες συγκρούσεις με τις αρχές ασφαλείας, συμβολικοί εορτασμοί επετείων και μια σειρά από άλλες περιπτώσεις, οι οποίες δεν καθίστανται εμφανείς σε μian πρώτη ανάγνωση, είναι μερικές από αυτές.

Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, συνέβη με το πασίγνωστο ριζιτικό τραγούδι: «Πότε θα κάμει ξεστεριά» (στο εξής: «Ξαστεριά»), που ξεκινά από την περιοχή των Λευκών Ορέων και αποκτά, συν τω χρόνω, ευρύτερη διάδοση· του άσματος αυτού, λοιπόν, την ιστορική διαδρομή και τις ποικίλες χρήσεις, θα πραγματευθεί η παρούσα εργασία στις αμέσως επόμενες σελίδες.

Για την παλαιότητα της «Ξαστεριάς», την προέλευσή της και την ερμηνεία των παραλλαγών της έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις⁸. Ακολουθούν οι σημαντικότερες από αυτές:

II

Πρώτ' απ' όλα, οι τελευταίοι στίχοι του άσματος, σωστά έχουν συνδεθεί με στίχους από μοιρολόγια και τραγούδια του Κάτω Κόσμου και του Χάρου. Τη σύνδεση αυτή επιχείρησε πρώτος ο Δημήτριος Πετρόπουλος, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, με αφορμή τους στ. 12-13 ενός στιχουργήματος που περιέχεται σε αθωνικό χειρόγραφο⁹ και στο οποίο συνενώνονται αποσπάσματα από διάφορα δημοτικά τραγούδια, καταλήγοντας σχετικά: «[...] Ο πολεμιστής καυχιέται, όπως ο Χάρος, που βγαίνει για κυνήγι, καθώς λένε τα σχετικά τραγούδια, ότι έχει τη δύναμη να κάμη μάννες να θλιβούν, παντρεμένες χωρίς άντρες, αδελφές να κλαιν τους αδελφούς τους. Ανήκουν πράγματι οι στίχοι αυτοί αρχικά σε τραγούδια του Χάρου και χρησιμοποιήθηκαν και σε ηρωικά ή από τα ηρωικά πέρασαν στα μοιρολόγια; Είναι

⁷ Για το γνωστό τραγούδι «Μπέλλα Τσάο» («Bella Ciao»), βλ. και πάλι εντελώς ενδεικτικά: https://en.wikipedia.org/wiki/Bella_ciao (η επίσκεψη στις 11.08.2016). Επίσης, για το συγκεκριμένο τραγούδι, πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία (ακολουθούμενα από σχετική συζήτηση και σχόλια) παρατίθενται στον ιστότοπο: <http://riowang.blogspot.gr/2008/12/bella-ciao.html> (η επίσκεψη στις: 11.08.2016). Μεγάλο αριθμό μουσικών εκτελέσεων και μεταφράσεων του «Μπέλλα Τσάο», συνοδευόμενες από συναφείς συζητήσεις και σχόλια, μπορεί να αναζητήσει κανείς στο: <http://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=722&lang=it>, ενώ για την ιστορία του τραγουδιού βλ. ακόμη: <http://atheofobos2.blogspot.gr/2014/03/o-bella-ciao.html> (πρόσβαση: 11.08.2016).

⁸ Συνοπτική συζήτηση των κύριων παραλλαγών της «Ξαστεριάς», βλ. στο Ératosthène Kapsomenos (1975), σσ. 226-232.

⁹ Οι στίχοι αυτοί διαβάζονται ως εξής: *να κάμω μάννες να θλιβού κι ύπαντρες να χηρέψου, / να κάμω και τις αδελφές να κλαιν τι αδελφούς τως.*

και αυτό ένα ζήτημα που δεν έχει λυθή. Η πλούσια, αλλά προφορική κατά το πλείστον, παράδοση του δημοτικού μας τραγουδιού δεν βοηθάει για τέτοιες λύσεις»¹⁰. Αυτό που φαντάζει σχεδόν βέβαιο (και που εξηγεί, έν τινι μέτρω, την αγριότητα που αποπνέουν οι καταληκτήριοι στίχοι της «Ξαστεριάς», οι οποίοι σε μιαν πρώτη ανάγνωση δεν φαίνονται να «δένουν» με το περιεχόμενο του υπόλοιπου τραγουδιού), είναι ότι η ιδιότητα του να διαπράττονται ανηλεείς φόνοι γιών, μανάδων, συζύγων, ακόμη και βρεφών αποδίδεται συνηθέστατα στον Χάρο, όπως μαρτυρούν οι ακόλουθοι στίχοι που προέρχονται από μοιρολόγια και τραγούδια του Κάτω Κόσμου, τόσο της Κρήτης όσο και άλλων περιοχών της Ελλάδας:

*και κάμη μάνναις δίχως γιούς και γιούς δίχως μαννάδες,
και κάμη και μωρά παιδιά ν' αφήσουν την αγκάλη*¹¹

*Δεν είν' τραγούδια για μικρά, παιγνίδια για μεγάλα,
μηδέ και τα μωρά παιδιά δεν τρών' 'ς τον άδη γάλα.
Τη νύχτα κλαίνε για βυζί και την αυγή για πιάσμα
και τ' αποδιαφωτίσματα για την καϋμένη μάννα.*¹²

*Πιάνω κοπέλαις όμορφαις κι' άντρες πολεμιστάδες
και πιάνω και μωρά παιδιά μαζί με τση μανάδαις.*¹³

*Να κάμη μάνναις δίχως γιούς, γυναίκες δίχως άντρες,
να πάρη άντρες για σπαθί κι' άντρες για το τουφέκι,
να πάρη και μωρά παιδιά 'που το βυζί τση μάννας.*¹⁴

*κάνει μαννάδες δίχως γιούς, γεναίτσες χωρίς άνδρες,
κάνει τσαι τα μικρά παιδιά με χωρίς αφεντάδες.*¹⁵

*να ιδώ και τα μωρά παιδιά πώς κάνου δίχως μάννα,
πώς μεροξημερώνονται χωρίς βυζί και γάλα.*¹⁶

Με άλλα λόγια, είναι τόσο μεγάλη η επιθυμία να επιτευχθεί ο στόχος του τραγουδιστή, όποιος και να 'ναι αυτός, όπως θα συζητηθεί πιο κάτω, που δεν διστάζει να συγκολλήσει στο άσμα του στίχους προερχόμενους από μιαν άλλη κατηγορία τραγουδιών, εν προκειμένου του Χάρου¹⁷, ώστε να διατρανώσει την αποφασιστικότητά του για την επίτευξη του στόχου του και να προειδοποιήσει ότι δεν θα τον σταματήσει τίποτα στην πορεία του αυτή.

¹⁰ Δημ. Α. Πετρόπουλος (1960-61), σ. 364. Πρβλ. Samuel Baud-Bovy (1972), σ. 167 και Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σσ. 110-111.

¹¹ Παρατίθενται στο: Παύλος Γ. Βλαστός (1850 / 2013), σσ. 1223, αριθ. 1 / 543.

¹² Παρατίθενται στο ίδιο, σσ. 1252, αριθ. 33 / 572.

¹³ Παρατίθενται στο: Anton Jeannaraki (1876), σ. 143, αριθ. 142.

¹⁴ Παρατίθενται στο ίδιο, σ. 159, αριθ. 184.

¹⁵ Παρατίθενται στο: Απόστολος Αλεξανδρής (1918), σ. 571, αριθ. 1.

¹⁶ Παρατίθενται στο: Νικ. Γ. Κοντοσόπουλος (1961), σ. 467, αριθ. 29.

¹⁷ Πρβλ. Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σ. 111: «[...] Ξέρομε άλλωστε ότι τα τραγούδια σχεδόν ποτέ δεν τραγουδιούνται ολόκληρα, γι' αυτό δεν είναι δύσκολο να ξεχαστούν ορισμένοι στίχοι· ενώ προσθήκη στίχων γίνεται κατά κανόνα με συμφυρμούς, ενίοτε με έκδηλα τα σημάδια της συγκόλλησης (πράγμα που νομίζω ότι έχει γίνει με τους τελευταίους στίχους για τα μωρά, που μόλις είδαμε).»

III

Από την αναλυτική συζήτηση του πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού που υφίσταται, μπορεί κανείς να συναγάγει μια σειρά από ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την ιστορική διαδρομή και τις συνεχείς εντάξεις, απεντάξεις και επανεντάξεις της «Ξαστεριάς» σε ποικίλα και διαφορετικά μεταξύ τους ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά συνυφαινόμενα¹⁸. Για παράδειγμα, όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, «για τους νέους που τραγουδούσαν το τραγούδι αυτό τον καιρό της Επταετίας, άνοιξη και ξαστεριά σήμαινε εξέγερση κατά της δικτατορίας, όταν σαν άλλοι κλέφτες από τα βουνά θα κατέβαιναν να εξοντώσουν τους εχθρούς της δημοκρατίας και του λαού, άνδρες και γυναίκες εξίσου. Αυτό είναι το παράλληλο νόημα που αποκτά ένα τραγούδι από τα ειδικά κοινωνικά του συμφραζόμενα τον καιρό που τραγουδιέται (performative meaning, κατά τον όρο της ανθρωπολογίας)»¹⁹.

Και πραγματικά: το συγκεκριμένο τραγούδι, στις διάφορες παραλλαγές του²⁰, φαίνεται πως έχει διαγράψει μια μακρά πορεία και έχει θεωρηθεί και ερμηνευτεί με διάφορους τρόπους, σε τοπικό αλλά και πανελλήνιο επίπεδο. Ξεκινώντας από τις ρίζες των Λευκών Ορέων, ενδεχομένως από τα βυζαντινά χρόνια, συσχετίστηκε από κάποιους με την αντίσταση ενάντια στην Ενετική κατοχή της Κρήτης²¹ ή, κατ' άλλους, με την αντίδραση απέναντι στους αποκληθέντες «Αρχοντορωμαίους»²², ήτοι τοπικές οικογένειες με δύναμη και ευγενή καταγωγή, με τις οποίες τα λαϊκότερα στρώματα, ιδίως των ορεινών περιοχών, δεν είχαν τις καλύτερες σχέσεις. Έτσι, εντασσόμενο σε τέτοια συμφραζόμενα, το άσμα, σε μιαν πρότερη της πλέον διαδεδομένης εκδοχής του, απέκτησε εξ αρχής χαρακτήρα ηρωικό, πολεμικό, αντιστασιακό και επαναστατικό.

Από την άλλη, ως τραγούδι εκδίκησης (βεντέτας) θεωρείται η «Ξαστεριά» από ένα μέρος των μελετητών της. Έχει, μάλιστα, συναφώς αναπτυχθεί μια φιλολογία, που θέλει το άσμα να αναφέρεται σε «οικογενειακή» σφοδρή σύγκρουση μεταξύ Σκορδύληδων και Μουσούρων²³ ή ανάμεσα στους Τσουρήδες (Τσουράκηδες) και

¹⁸ Όπως έχει επισημανθεί από τον Γ. Μ. Σηφάκη (1988), σσ. 59-60: «[...] Είναι αδύνατο, λόγω χάρη, να τραγουδήσει ή να ακούσει κανείς ένα δημοτικό τραγούδι χωρίς να το εντάξει αυτόματα σε μια σειρά από συνειρμικές μνήμες εκτέλεσης του ίδιου τραγουδιού και των παραλλαγών του. [...]»

¹⁹ Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σσ. 105-106. Περαιτέρω συζήτηση για το εν λόγω θεωρητικό πλαίσιο θα γίνει στην μνημονευθείσα επικείμενη μονογραφία του γράφοντος.

²⁰ Η πλέον διαδεδομένη εξ αυτών, πρωτοδημοσιεύτηκε στο: Αριστείδης Κριάρης (1901), σ. 25, αριθ. 5^{ov} και γνώρισε πολλές μικροαλλαγές στις εκδοχές που τυπώθηκαν αργότερα, για τις οποίες βλ. το αναλυτικό υπόμνημα που συνοδεύει το παράρτημα αυτής της ανακοίνωσης.

²¹ Πρώτος κάνει τη συγκεκριμένη μνεία ο Β. Ψιλάκης (1905), σσ. 356-357. Με προγενέστερα τραγούδια συσχετίζουν «Ξαστεριά», εντός του συγκεκριμένου πλαισίου, μεταξύ άλλων, οι: James A. Notopoulos (1958), σσ. 171-175· Νικόλαος Καβρουλάκης (1964), σσ. 71-72· ο ίδιος (1967), σσ. 82-89· τέτοια ριζίτικα θα μπορούσαν να θεωρηθούν, μεταξύ αρκετών άλλων, αυτά που ξεκινούν με τα: *Χριστέ να ζώνουμουν σπαθί και Γιάννη! γιάντα είσ' αράθυμος*.

²² Βλ. Αυγερινός Ανδρέου (2015) [πρβλ. Αωνύμωσ, «Το ριζίτικο τραγούδι, στο χρόνο και στον τόπο. "Πότε θα κάμη ξαστεριά"». Το ιστορικό του τραγουδιού», αναρτήθηκε την Τετάρτη, 6 Αυγούστου 2014, στον ιστοχώρο: keritisriver.blogspot.gr/2014/08/To-ritzitiko-tragoydi-ston-xrono-kai-ston-topo-B-Meros.html και ανακτήθηκε στις 29.07.2015]. Για τις αντιδράσεις, όχι μόνο των ντόπιων αλλά και των Βενετσιάνων, απέναντι στους «Αρχοντορωμαίους» βλ. και Γεώργιος Φίνλεϋ (ά.έ.), σσ. 122-124· Στέργιος Γ. Σπανάκης (1940), σσ. 26-28· ο ίδιος (1947), σσ. 431-444· Νικόλαος Δ. Ζουδιανός (1960), σσ. 64-65.

²³ Όπως υποστηρίζεται στο έντυπο: *Ελληνιον Σάλπισμα*, αριθ. δελτίου 66, Ιανουάριος 2007, σ. 3 και στις διαδικτυακές δημοσιεύσεις: Alkis Manros (2011) [πρβλ. Αωνύμωσ, «Πότε θα κάμη ξαστεριά. Το τραγούδι του Ομαλού [...]», αναρτημένο στις 17.11.[20]13 στο: mousikovlog.blogspot.gr/2013/11/blog-post_14.html (επίσκεψη: 29.07.2015)]· Στέλιος Παπακωνσταντίνου (2012)· Αντωνία Γεωργεδάκη (2013).

στους Μουσούρους²⁴, επειδή οι τελευταίοι σκότωσαν κάποιον βοσκό που βρισκόταν στη δούλεψη των αντιπάλων τους²⁵. Η ένταξη του τραγουδιού σε τέτοια συμφραζόμενα, ενισχυμένη και από άλλα σχετικά ριζίτικα²⁶, φαντάζει, με τη σειρά της, φυσιολογική, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το ανέβασμα (ή κατέβασμα) στο εν λόγω οροπέδιο, καθώς έχει σημειωθεί, «εγκυμονεί, ή πάντως εγκυμονούσε, κινδύνους. Και οι κίνδυνοι αυτοί, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, είχαν σχέση με δύο αιτίες για τις οποίες τα κρητικά βουνά είναι διαβόητα, τη ζωοκλοπή και τη βεντέτα. Αν προσθέσουμε σ' αυτές και τις διεκδικήσεις καλλιεργήσιμης γης και βοσκοτόπων, μπορούμε να φανταστούμε γιατί το οροπέδιο ήταν και πεδίο ανταγωνισμών, επίδειξης όπλων και παλικαριάς, και ενίοτε αιματηρών συγκρούσεων»²⁷.

Την ίδια στιγμή, άλλοι ερευνητές, λαμβάνοντας, προφανώς, υπόψη ανάλογα «θηρευτικά» άσματα της ίδιας γεωγραφικής διασποράς, ταύτισαν μιαν από τις εκδοχές του τραγουδιού με κάποια σοβαρή μονομαχία ή το κυνήγι της πέρδικας, που εντάσσεται άνετα στα συμφραζόμενα της ζωής στο οροπέδιο του Ομαλού και στη γύρω περιοχή, πιστεύοντας ότι η ηρωική-μαχητική φύση της «Ξαστεριάς», όπως αναδεικνύεται από άλλες παραλλαγές της, επήλθε μεταγενέστερα, πιθανότατα κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας στη νήσο²⁸.

Στα συμφραζόμενα, ακριβώς, της Οθωμανικής διοίκησης της Κρήτης ενέταξε το τραγούδι, δίχως στην πλειονότητα των περιπτώσεων να υφίστανται ικανά και ισχυρά τεκμήρια, μια σεβαστή μερίδα μελετητών· σε αυτή δε την περίπτωση,

²⁴ Για τη συγκεκριμένη οικογένεια, η οποία δέσποζε στην περιοχή κατά τους χρόνους του Βυζαντίου και της Ενετοκρατίας, βλ. και όσα σημειώνει ο Παναγιώτης Κ. Κριάρης (1931), σ. 5 σημ. 6 (αναφερόμενη στη σ. 34 του κυρίως τόμου), όπου κάνει λόγο για τους Μουσούρους, τους οποίους συνδέει με τα χωριά Πρόβαρμα και Λάκκους, σημειώνοντας πως τους «είχε παραχωρηθή τω 1185 ολόκληρον διαμέρισμα βορείως της γραμμής Άσκυφον, Ανώπολις, Κουστογέρακον και μέχρι του προς Β. Κρητικού πελάγους», ενώ φαίνεται πως είχαν «το κέντρον αυτών εις Λάκκους Κυδωνίας». Παράλληλα, με αφορμή τη «στράτα των Μουσούρων», παραδίδει παραλλαγή της «Ξαστεριάς», συμπληρώνοντας: «Είχον δε μεγάλην επικοινωνίαν οι των Λάκκων Μουσούροι μετά των εν Αποκορώνω, ως εμφαίνεται εκ του κάτωθι άσματος: *Άρχισε γλώσσα μου να πης τραγούδι των Λακκιώτων / τραγούδι των Μουσούρηδων των Αποκορονιτών / να πης του Κώστα την αντρεία τη γνώση του Μανώλη / να πης για τον Αλεξαντρή πως έπαιζε το βόλι*».

²⁵ Οι περισσότεροι οδηγούνται σε αυτό το συμπέρασμα, συσχετίζοντας την «Ξαστεριά» με το ριζίτικο που ξεκινά: *Προβάλετε, φωνιάξετε του Γιώργη του Τσουράκη*. Βλ. σχετικά, Στ. Κελαϊδής (1930), σ. 4δ· Παναγιώτης Κ. Κριάρης (1935), σ. σσ. 369-370 σημ. (α). Παρόμοιες απόψεις διατυπώνονται και αλλού· για παράδειγμα, στον ιστοχώρο: <http://digitalcrete.ims.forth.gr/MusicalRoutes/index.php?view=article&id=1468%3A...> (πρόσβαση: 13.09.2015) [= http://thalitas.ims.forth.gr/interviews/52_INT.pdf (σσ. 56-58, επίσκεψη: 04.09.2016)], σε συνέντευξη της 06.02.1999 με τον δεξιότεχνη βιολιστή, διασκεδαστή, συνθέτη και συγγραφέα Κωνσταντίνο Παπαδάκη ή Ναύτη (1920-2003) ή από τον Γιάννη Τσουχλαράκη (2003) και τον Yannis Florakis (2013).

²⁶ Όπως αυτά που έχουν πρώτους στίχους τους: *Μωρέ κοπέλια Σφακιανά, όσα 'στεν των αρμάτω, Φωνήν και κλάυμαν άκουσα 'ς τ' Ορθούνι κ' εις τση Λάκκους ή Νικόλα, τ' αντροκάλεσμα άφης το, μην το κάνης*. Βλ. επίσης τα άσματα: «Πόθος αρχαίος ζωοκλέπτου ασθενούντος», «Το μερίδιον του φοβερού κλέπτου», «Ο πλούσιος βοσκός. - Η απώλεια τα ων προβάτων του», «Ο Γέρω-κλέφτης», στο: Αριστείδης Κριάρης (²1920, ³1969), σσ. 206, 206-207, 207 και 208-209, αντίστοιχα. Βλ. και την ενότητα «Ι'. Ποιμενικά - Ζωοκλοπής» στο: Σταμάτης Α. Αποστολάκης (2010), σσ. 445-460, αριθ. 729-759. Επιπροσθέτως, πρβλ. όσα σημειώνει ο Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σ. 108: «[...] Και τα παραδοσιακά κείμενα δεν τα καταλαβαίνει κανείς μόνα τους και ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, αν δεν τα συσχετίσει αναμεταξύ τους και δεν κατανοήσει τους σημασιακούς τους κώδικες και το ποιητικό νόημα των τυπικών τους στίχων. [...]»

²⁷ Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σ. 109.

²⁸ Βλ. Samuel Baud-Bovy (1972), σσ. 166-167 και Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σσ. 112-114. Η σχετική παραλλαγή επισημάνθηκε για πρώτη φορά στο: Παύλος Γ. Βλαστός (1850 / 2013), σσ. 1174, αριθ. 18 / 510.

παρατηρούνται αρκετές εντάξεις, απεντάξεις και επανεντάξεις του μέσα σε διαδοχικά συνυφαινόμενα: έτσι, άλλοι το συνδέσαν με την εξέγερση του Δασκαλογιάννη και το ανταρτικό σώμα των «Δαιμόνων»²⁹, άλλοι με τους χαϊνήδες και την Επανάσταση του 1821 στο νησί³⁰, θεωρώντας, μάλιστα, ορισμένοι εξ αυτών των τελευταίων, τον αγωνιστή από το Θέρισο Στέφανο Χάλη ως δημιουργό του³¹, και άλλοι με την Κρητική Επανάσταση της περιόδου 1866-1869 και το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου³².

Το γεγονός δε ότι οι καταληκτήριοι στίχοι του, σε αρκετές εκδοχές του, αποπνέουν μιαν ιδιαίτερη αγριότητα, δεν πρέπει να ξενίζει τον σημερινό ακροατή ή αναγνώστη· συναφείς παραλλαγές τους ανευρίσκονται σε αρκετά μοιρολόγια και τραγούδια του Κάτω Κόσμου³³, όπου δικαιολογούνται απόλυτα, αφού ο Χάρος κυνηγά ανηλεώς τους ανθρώπους και παίρνει στο τέλος τις ζωές τους, αναδεικνυόμενος νικητής στην πάλη του με τον ετοιμοθάνατο – ρωμαλέο και νέο συνήθως στην ηλικία. Με τον ίδιο τρόπο, θέτοντας ο ανώνυμος λαϊκός δημιουργός αντίστοιχους στίχους στο κλείσιμο διαφόρων παραλλαγών της «Ξαστεριάς», θέλει να τονίσει, κατά πάσα πιθανότητα, την αποφασιστικότητα και τη δύναμη με την οποία θα δράσει ο πρωτοπρόσωπος ηρωικός αφηγητής, και παράλληλα εκδικητής και τιμωρός, τον οποίο τίποτα δεν πρόκειται να σταματήσει.

Από εκεί και πέρα, σιγά-σιγά, η «Ξαστεριά» άρχισε να ξεπερνά τα τοπικά όρια της Κρήτης και, μέσω των Κρητικών οπλαρχηγών και στρατιωτών που συμμετείχαν σε διάφορους εθνικούς αγώνες, απεντάχθηκε από το περιβάλλον των Λευκών Ορέων και του νησιού και επανεντάχθηκε, διασκευασμένη κατάλληλα, αρχικά στα

²⁹ Βλ. σχετικά, Αωνύμω, «Πότε θα κάμει ξαστεριά – επεξήγηση τραγουδιού», <http://kriaras.com/wp/kriaras-12.php> (αναρτήθηκε στις 14.03.2010 και ανακτήθηκε στις 28.07.2015)· Κ. Γυπαράκης (2013). Πρβλ. «Κοινός Νους», «Κάργα ρατσιστικό το “Πότε θα κάνει ξαστεριά”: Διαβάστε την αληθινή ιστορία του τραγουδιού για να απαντάτε στις μπουρδες των μπολσεβίκων!!!», εφημ. *Στόχος*, 18 Σεπτεμβρίου 2014 (αναρτημένο, μεταξύ άλλων, και στους ιστότοπους: www.stoxos.gr/2014/09/blog-post_3267.html (στις 24.09.2014), thesecretrealtruth.blogspot.com/2014/09/blog-post_6680.html (στις 25.09.2014) και antipliroforisi.blogspot.com/2014/09/blog-post_61.html (και πάλι στις 25.09.2014)· οι επισκέψεις του γράφοντος πραγματοποιήθηκαν στις 27.07.2015 και 15.05.2016). Για το συγκεκριμένο σώμα ανταρτών, βλ. Γρηγόριος Παπαδοπετράκης (1888 / 1970), σ. 127.

³⁰ Ο Ν. Β. Τωμαδάκης (1930), για παράδειγμα, θεωρεί την «Ξαστεριά» «κλέφτικο» τραγούδι. Συσχετισμούς των σμάτων των κλεφτών με τα ριζίτικα έχει κάνει ο James A. Notopoulos (1961-1962)· πρβλ. στο Παράρτημα, την παραλλαγή υπ' αριθ. 8. Βλ. και Ι. Δ. Μουρέλλος (1931), σσ. 85-88.

³¹ Τον αγωνιστή Στέφανο Χάλη (1796-1821) συσχετίζουν με την «Ξαστεριά» οι: Βασίλειος Ψιλιάκης (1909), σσ. 403-404· Γεώργιος Ι. Χατζηδάκης (1958;), σ. 114· Διονύσιος Α. Κόκκινος (⁵1967), σσ. 39-40· Γιώργης Μανουσάκης (1971), σσ. 9, 20-21 σημ. 14· Samuel Baud-Bovy (1972), σ. 168 και σημ. 27· Παντελής Γ. Μαρκατάτος (1982), σ. 108 και σημ. 103· Γιάννης Δημ. Τσίβης (1990), σσ. 151-152· Αγνή Βλαβιανού-Αρβανίτη (2003), σσ. 30-33, 110· Χρήστος Τσαντής (2015).

³² Βλ. Βασίλης Κ. Αποστολάκης (1986).

³³ Βλ. Γ. Μ. Σηφάκης (1998), σ. 110: «[...] Ανθρώπους, εξάλλου, στα δημοτικά μας τραγούδια κυνηγά μόνο ο Χάρος. Οι στίχοι πάλι για τα μωρά χωρίς μανάδες, [...] προέρχονται από τα τραγούδια του Χάρου και του κάτω κόσμου, που αποτελούν μεγάλη κατηγορία τραγουδιών σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές. [...]» Πρβλ. Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Ένα περίεργο ποιητικό κείμενο», ό.π., σ. 364 (εδώ, πιο πάνω, σημ. 10). Τέλος, πειστικές ακούγονται οι σχετικές τοποθετήσεις του Guy (Michel) Saunier (2001), σσ. 129: «Επομένως είναι βέβαιη η σκέψη ότι ο Χάρος δέχθηκε, σε μια εποχή κοντινή προς την ακριτική, ένα στρατιωτικό γνώρισμα και ότι εμφανίζεται, έστω και έμμεσα, κάτω από τα χαρακτηριστικά ενός στρατιωτικού, μάλλον ενός κατακτητή» και 150: «Με αυτόν τον τρόπο ο κύκλος έκλεισε: μοιρολόγια εμπνευσμένα από ιστορικές πραγματικότητες γεννούν με τη σειρά τους, μέσω κειμενικού δανείου μιας φόρμουλας, ιστορικά τραγούδια της καταπίεσης. [...] Παράλληλα εμφανιζόταν διαρκής ταύτιση, αναμφίβολα το ίδιο παλαιά, του Χάρου με τους παντός είδους επιδρομείς, εισβολείς ή πειρατές».

συμφραζόμενα του Μακεδονικού Αγώνα³⁴ και εν συνεχεία των Βαλκανικών Πολέμων³⁵. Λίγα χρόνια αργότερα σημειώθηκαν νέες διαδοχικές εντάξεις στον κρητικό περίγυρο, όταν στη Μάχη της Κρήτης και στη γερμανική Κατοχή του νησιού, η «Ξαστεριά» επανήλθε στο προσκήνιο με μίαν ακόμη σειρά από παραλλαγές της, προσαρμοσμένες στα ιστορικά γεγονότα και την κοινωνική συγκυρία της περιόδου³⁶. Παράλληλα, την εποχή αυτή ξεκινά και ένα είδος «πολιτικοποίησής» της, όταν ο ανώνυμος τραγουδιστής εκφράζει την επιθυμία, μαζί με τους κατακτητές, να εξολοθρευτεί και όσους προδοτικά συνεργάζονταν με αυτούς³⁷.

Ακολούθως, ο «πολιτικός» χρωματισμός του τραγουδιού θα αποβεί κυρίαρχος σε ποικίλες ιστορικές συγκυρίες της μεταπολεμικής περιόδου: η «Ξαστεριά», στη γνωστότερη των παραλλαγών της ή παραλασόμενη και προσαρμοζόμενη στα αντίστοιχα συμφραζόμενα, θα τραγουδηθεί, εντασσόμενη στην αρχή στο περιβάλλον των Ιουλιανών του 1965³⁸ και στη συνέχεια σε εκείνο της απριλιανής Δικτατορίας, των εξεγέρσεων της Νομικής και του Πολυτεχνείου³⁹, και της Κυπριακής Τραγωδίας⁴⁰. Στο πλαίσιο αυτό, έχοντας, για μίαν ακόμη φορά, αποκτήσει επαναστατικό-αντιστασιακό χαρακτήρα, έγινε γνωστή ανά το πανελλήνιο· προς την κατεύθυνση αυτή, σημαντική υπήρξε η συμπερίληψή της στον δίσκο *Ριζίτικα* και η συμβολή των βασικών συντελεστών του, Γιάννη Μαρκόπουλου και Νίκου Ξυλούρη⁴¹. Ιδιαίτερα ο δεύτερος τραγούδησε το άσμα σε πολλές περιστάσεις και το «απογείωσε» πραγματικά.

Ο «πολιτικός» χαρακτήρας του τραγουδιού κυριάρχησε σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, όταν η «Ξαστεριά» ταυτίστηκε με τον αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία και εντάχθηκε στα ζητούμενα της Αριστεράς και της Σοσιαλδημοκρατίας⁴². Μετά την πρώτη φάση της έντονης πολιτικοποίησης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ίσαμε με εκείνα της επόμενης, η χρήση του τραγουδιού επανήλθε πρόσφατα δυναμικά, επανεντασσόμενη στα συμφραζόμενα του δίπολου: Μνημόνιο - Αντιμνημόνιο⁴³. Μόνο που αυτήν τη φορά, χρησιμοποιήθηκε πολιτικά όχι μόνο από όλο το φάσμα του λεγόμενου «αντιμνημονιακού μπλοκ», το οποίο περιλαμβάνει χώρους που κινούνται από την άκρα Δεξιά έως την εξω-κοινοβουλευτική Αριστερά, αλλά και, απρόσμενα ίσως για κάποιους, από προσωπικότητες και πολιτικούς σχηματισμούς που, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, δεν αντιτίθενται στα Μνημόνια. Έτσι, το τραγούδι ακούστηκε (και συνεχίζει να ακούγεται) σε πάμπολλες περιστάσεις – κυρίως δε σε αγωνιστικές εκδηλώσεις.

³⁴ Βλ. πιο κάτω, στο Παράρτημα, την παραλλαγή της «Ξαστεριάς» υπ' αριθ. 7.

³⁵ Βλ. στο ίδιο, την παραλλαγή υπ' αριθ. 6.

³⁶ Βλ. στο ίδιο, τις παραλλαγές υπ' αριθ. 9-10 και 12-13.

³⁷ Βλ. στο ίδιο, τις παραλλαγές υπ' αριθ. 10 στ. 4-5, 12 στ. 3-4 και 13 στ. 4-5.

³⁸ Βλ. στο ίδιο, την παραλλαγή υπ' αριθ. 14.

³⁹ Βλ. στο ίδιο, τις παραλλαγές υπ' αριθ. 15-16.

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, τις παραλλαγές υπ' αριθ. 18-20.

⁴¹ Κυκλοφόρησε το 1971, σε επιλογή και «ανασύνθεση» του συνθέτη Γιάννη Μαρκόπουλου, ερμηνεία του αξέχαστου Νίκου Ξυλούρη, παραγωγή της MINOS-EMI και ηχογράφιση στο στούντιο της Columbia, με ηχολήπτη τον Γιώργο Κωνσταντόπουλο.

⁴² Στην «επιστράτευση» της «Ξαστεριάς» σε ποικίλες αγωνιστικές-πολιτικές κινητοποιήσεις της μεταπολεμικής Ελλάδας, με έμφαση στη διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών, αναφέρονται, μεταξύ άλλων τα εξής δημοσιεύματα: Σπύρος Λιναρδάτος (1967), σ. 425· Περικλής Ροδάκης (1976), σ. 1634· Νίκος Μάργαρης (1982), σσ. 35-38· Γιώργος Γάτος (2002), σσ. 82, 185· *Μακρόνησος, ιστορικός τόπος*, τόμος 2, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2003, σ. 219· Βαγγέλης Αγγελής, Ολύμπιος Δαφέρμος (2003), σ. 277· Γιώργος Α. Βερνίκος (2003), σσ. 343, 387· Δημήτρης Χατζησωκράτης (2004), σσ. 74, 116.

⁴³ Βλ. πιο κάτω, στο Παράρτημα, τις παραλλαγές της «Ξαστεριάς» υπ' αριθ. 24-25.

Από την άλλη, η προσδοκία για κάτι καλύτερο και διαυγέστερο, που δημιουργεί ο πρώτος στίχος του άσματος –για να μην ειπωθεί το πρώτο ημιστίχιο («πότε θα κάνει ξαστεριά») και ιδίως η λέξη-κλειδί όλου του τραγουδιού («ξαστεριά»⁴⁴)–, συνδυασμένη με το αγωνιστικό πνεύμα του, που παραπέμπει σε πάλη και διεκδίκηση, δημιούργησαν μια νέα σειρά από ποικίλες συγχρονικές εντάξεις του σε ετερόκλητα συμφραζόμενα και κειμενικά περιβάλλοντα που κινούνται από την αθλητική δημοσιογραφία και τη συνθηματολογία των οπαδών μιας ομάδας έως τον χώρο της show-biz, από τον κινηματογράφο ως την πολιτική γελοιογραφία, από τις εκκλησιαστικές εγκυκλίους ίσαμε τις οικονομικές αναλύσεις και από τη λογοτεχνία έως τις μετεωρολογικές και αστρολογικές προβλέψεις⁴⁵...

Αντίστοιχες παρατηρήσεις και εξαγόμενα προκύπτουν, τηρουμένων των αναλογιών, ενδεχομένως, και από τη συλλογή και επεξεργασία υλικού που αναφέρεται στις χρήσεις άλλων γνωστών τραγουδιών. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσε να αναφερθεί το τραγούδι «Οι πρώτοι νεκροί», σε στίχους του Αλέκου Παναγούλη και μελοποίηση του Μίκη Θεοδωράκη, του οποίου οι πρώτοι δύο στίχοι (*Πάλης ξεκίνημα / νέοι αγώνες*) έχουν ενταχθεί, απενταχθεί και επανενταχθεί σε συμφραζόμενα τα οποία παρουσιάζουν εξαιρετικές ομοιότητες, ως προς τις χρήσεις του άσματος, με εκείνες της «Ξαστεριάς» – ιδίως όσον αφορά τις λογοτεχνικές χρήσεις ή το εύρος των μαχητικών κινητοποιήσεων και των αθλητικών δραστηριοτήτων⁴⁶.

Σε κάθε περίπτωση, η «Ξαστεριά» σηματοδοτεί την πάλη, τον διαρκή αγώνα και την επαναστατική ανησυχία για ένα ελπιδοφόρο, καθαρό και λαμπερό αύριο. Με τις συνεχείς εντάξεις της σε εναλλασσόμενα κοινωνικά και κειμενικά συμφραζόμενα δείχνει το πόσο ζώσα και αναδιαμορφούμενη παραμένει η παράδοση του δημοτικού τραγουδιού και του λαϊκού πολιτισμού, που όχι μόνο συντηρείται, αλλά και ανανεώνεται σε σημαντικό βαθμό διατηρώντας τη λειτουργία της ως ιδεολογικής έκφρασης του λαού σε κρίσιμες στιγμές της ιστορικής του πορείας. Η ζωτικότητα αυτής της παράδοσης και η αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητά της στις νέες ιστορικοκοινωνικές και γλωσσικές συνθήκες εκφράζει τη δύναμη της λαϊκής αντίστασης απέναντι στον κίνδυνο μιας ολοκληρωτικής αλλοτρίωσης⁴⁷.

⁴⁴ Πρβλ. ενδεικτικά, τη χρήση της λέξης-κλειδί «ξαστεριά», στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στα αποτελέσματα του συνεδρίου του Βερολίνου και στην προσάρτηση της περιοχής της Άρτας στον ελλαδικό κορμό:

*Σ' όλο τον κόσμο ξαστεριά σ' όλον τον κόσμο ήλιος
και στα καημένα Γιάννενα μαύρο πηχτό σκοτάδι.
Εφέτο κάνανε βουλή οκτώ βασίλεια κράτη
κι' εβάλανε τα σύνορα στις Άρτας το ποτάμι,
κι' αφήκανε τα Γιάννινα και πήρανε την Άρτα
κι' αφήκανε το Μέτσοβο με τα χωριά τα γύρω.*

Παρατίθεται στο: ΑΑ, ΚΕΕΛ, χφ. ΑΕ 2748, δακτυλόγραφο, σσ. 152-153, αριθ. 42: συλλογή λαογραφικού υλικού από την Κωστάνα Θεσπρωτίας Ηπείρου, υποβληθείσα την 20.08.1963, από τον εκεί καταγόμενο δάσκαλο Κωνσταντίνο Ιωαννίδη, τότε υπηρετούντα στο 60^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης. Η εν λόγω ύλη αποδεκτιώθηκε από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1966, υπό Γρηγ. Δημητροπούλου.

⁴⁵ Το συναφές υλικό που προέρχεται από εξαντλητική έρευνα του γράφοντος στο Διαδίκτυο και στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, έχει συζητηθεί αναλυτικά στην προαναφερθείσα μονογραφία του.

⁴⁶ Όπως δείχνει και το συγκεντρωθέν συναφές διαδικτυακό υλικό που έχει παρατεθεί στο τέλος της βιβλιογραφίας της εκδοθείσας μονογραφίας του συντάκτη της παρούσας ανακοίνωσης.

⁴⁷ Οι τελευταίες αράδες παραφράζουν σημεία του οπισθόφυλλου από το βιβλίο του Ερατοσθένη Γ. Καψωμένου (1979).

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΗΣ «ΞΑΣΤΕΡΙΑΣ»
(κατά ομάδες και χρονολογική σειρά δημοσίευσης)

Ως βασικό κείμενο για την έκδοση κάθε ομάδας παραλλαγών, στην παρούσα τους μορφή, χρησιμοποιείται η πρώτη δημοσίευση της καθεμιάς. Σε υπόμνημα τίθενται όλες οι διαφορετικές γραφές κάθε παραλλαγής, ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά των δημοσιεύσεών τους. Ακολουθείται η ορθογραφία και η στίξη κάθε έκδοσης. Αναλυτικές βιβλιογραφικές πληροφορίες παρατίθενται στη βιβλιογραφία της ανά χείρας εργασίας.

1.

Το πεθύμιο.

Χριστέ! να ζώνουμον σπαθί και νά 'πιανα κοντάρι,
Να πρόβαινα 'ς τον Ομαλό 'ς τη στράτα τω Μουσούρω,
Να σύρω τ' αργυρό σπαθί και το χρυσό κοντάρι,
Να κάμω μάναις δίχως γιουούς, γυναίκες δίχως άντρες,
Να κάμω και μικρά παιδιά να χάσουν τση μανάδες.

[Παρατίθεται στο: Παύλου Γ. Βλαστού, *Άσματα λαϊκά Κρητών ή Συλλογή κρητικής ποιήσεως ποικίλης* (1850), σ. 1190, αριθ. 39 (σ. 526 στο τυπωμένο), με την ένδειξη: *εκ των του κ. Αντ. Γιανναράκη σελ. 173 αρ. 226*].

Anton Jeannarakis (1876): στ. 1: Χριστέ | στ. 3: χρυσό κοντάρι | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά με δίχως τση μανάδες.
Αριστείδης Κριάρης (²1920, ³1969): στ. 1: Χριστέ | στ. 2: Μουσούρω | στ. 3: χρυσό κοντάρι | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά με δίχως τση μανάδες.

Ιδομενεύς Ι. Παπαρηγοράκης (1956-57): τίτλος: Πόθος παλληκαριού | στ. 1: Χριστέ, - κοντάρι | στ. 3: χρυσό | στ. 5: έχει παραλειφθεί εντελώς

Ακαδημία Αθηνών (1962): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Χριστέ, | στ. 2: Ομαλό, | στ. 3: χρυσό | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά με δίχως τσοι μανάδες.

Νίκος Καβρουλάκης (1967): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Χριστέ - κοντάρι | στ. 3: κοντάρι | στ. 5: έχει παραλειφθεί εντελώς

Σταμάτης Α. Αποστολάκης (2010): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Χριστέ, | στ. 2: Ομαλό, | στ. 3: χρυσό | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά με δίχως τσι μανάδες.

2.

Του Αρματωλού το 'πεθύμιο.

Πότε να κάμη ξεστεριά, πότε να Φλεβαρίση,
να πάρω το τουφέκι μου το περδικόπανό μου,
και ν' ανεβώ 'ς τον Ομαλό 'ς τη στράτα τω Μουσούρω,
να στέσω το καλύβι μου 'ς τον καθαρόν αέρα,
και πότε λίγο χαμηλά να κάνω μια σπεράδα,
να βρώ 'δικούς κι' αδερφοχτούς, ψωμί, κρασί να φέρουν,
κι' α λάχι' οχθρός να παίξωμε, σημάδι με σημάδι,
να κάμω μάναις δίχως γιουούς, γυναίκες δίχως άντρες,
κι' ας κάμω και την αγαπώ τα μαύρα να φορέση.

[Παρατίθεται στο: Παύλου Γ. Βλαστού, *Άσματα λαϊκά Κρητών ή Συλλογή κρητικής ποιήσεως ποικίλης* (1850), σ. 1174, αριθ. 18 (σ. 510 στο τυπωμένο) – πληροφορητής ο Νικόλαος Σκουλάκης Χρυσάφης (εκ Χανίων)].

Jeannarakí (1876): τίτλος: Το πεθύμιο | στ. 1: Πότες - πότες | στ. 2: περδικόπανό μου | στ. 3: Ομαλό, | στ. 4-7: παραλείπονται | στ. 8: άντρες;

Βλαστός (1893): τίτλος: Το πεθυμίο | στ. 6: αδερφοχτούς | στ. 8: παίζωμε, - σημάδι

Γεώργιος Ι. Χατζηδάκης (1911): τίτλος: Το πεθυμίο | στ. 1: θα κάμη ξεστεριά πότε θα | στ. 2: περδικόπανό μου | στ. 3: Μουσούρω | στ. 4: αέρα | στ. 5: σπεράδα | στ. 6: αδερφοχτούς | στ. 7: οχθρός, να παίξωμε - σημάδι | στ. 8: άντρες

Ελληνικά Γράμματα (1929): τίτλος: Το πεθυμίο | στ. 1: θα κάμη - πότε θα | στ. 2: ντουφέκι - περδικόπανό μου | στ. 3: Ομαλό, - του Μουσούρη, | στ. 4: καλύβι μου, - αέρα. | στ. 5: κάμω μια σπεράδα | στ. 6: αδερφοντούς | στ. 7: εχθρός να παίξωμε | στ. 8: κάνω | στ. 9: κι αν

Ι. Δ. Μουρέλλος (1931): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: θα κάμη - πότε θα | στ. 6: αδερφοχτούς ψωμί | στ. 7: αν λάχη | στ. 8: κάνω

Παναγιώτης Κ. Κριάρης (1931): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: θα κάμη - πότες θα | στ. 2: τουφέκι μου, την ώμορφη πατρώνα | στ. 3: να καταιβώ τον Ομαλό, - Μουσούρω | στ. 4: αέρα | στ. 5: χαμηλά, να κάμω μια σπεράδα | στ. 6: αδερφοχτούς ψωμί κρασί να φέρουν | στ. 7: αν λάχη οχθρός - σημάδι | στ. 8: άντρες | ως στ. 9: προστίθεται: να κάμω και μωρά παιδιά μαύρα σκοτεινισμένα

Μαίρη Σαββοπούλου [=Παύλος Γύπαρης] (1943): τίτλος: Πότες θα κάμη ξεστεριά | στ. 1: Πότες θα κάμη ξεστεριά πότες θα Φλεβαρίση | στ. 2: τουφέκι μου την όμορφη πατρώνα | στ. 3: τον Ομαλό | στ. 5: πότες - σκεράδα, | στ. 6: αδερφοχτούς - φέρουν. | στ. 7: αν λάχη οχθρός

Γιώργος Ανδρειωμένος

Άγις Θέρος (1952): τίτλος: Πεθυμιό | στ. 1: θα κάμει - πότε θα | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, | στ. 6: αδερφοκτούς, | στ. 7: οχθρός, να παίζουμε σημάδι με σημάδι,
Ιδομενεύς Ι. Παπαρηγοράκης (1956-57): τίτλος: Ο πόθος (πεθύμιο) | στ. 1: ξεστεριά, - φλεβαρίση | στ. 5: σπεράδα | στ. 6: αδερφοκτούς ψωμί κρασί | στ. 7: εχθρός να παίζωμε σημάδι με σημάδι.
Γεώργιος Ι. Χατζηδάκης (1958): τίτλος: Το τραγούδι του Χαΐνη | στ. 1: Πότες θα κάμη ξαστεριά πότες θα Φλεβαρίση | στ. 2: περδικόπανό μου | στ. 3: Μουσούρω | στ. 4: αέρα | στ. 5-6: να βρώ δικούς κι' αδερφοκτούς ψωμί κρασί να φέρου / και πότε πότε χαμηλά να κάνω μια σπεράδα | στ. 7: αν λάχη οχθρός να παίζωμε σημάδι με σημάδι | στ. 8: κάνω - γιουός - άντρες
Samuel Baud-Bonv (1972): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξεστεριά, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, | στ. 7: οχθρός,
Γιάννης Παυλάκης (1997): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότε θα - πότες θα | στ. 2: τουφέκι μου, την όμορφη πατρώνα | στ. 3: να κατεβώ στον Ομαλό, στην στράτα τω Μουσούρω | στ. 4: αέρα | στ. 5: χαμηλά, να κάμω μια σπεράδα (περιοδεία) | στ. 6: αδελφοκτούς, ψωμί κρασί να φέρουν | στ. 7: αν λάχει οχθρός να παίζωμε, | στ. 8: άντρες | ως στ. 9: προστίθεται: να κάμω και μωρά παιδιά μαύρα σκοτεινιασμένα
Σταμάτης Α. Αποστολάκης (2010): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξεστεριά, | στ. 2: ντουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, | στ. 7: οχθρός, να παίζωμε σημάδι με σημάδι,

3.

Πολεμιστής Κρης

Πότε θα κάνη ξαστεριά, πότε θα φλεβαρίση
να πάρω το τουφέκι μου και τ' ασημοπιστόλες,
να καταιβώ 'ς τον Ομαλό, 'ς τη στράτα των Καλλέργω,
να πιάσω Τούρκους ζωντανούς και Τούρκους να σκλαβώσω.

[Παρατίθεται στο: Μιχαήλ Λελέκου Κλεωναίου, *Επιδόρπιον*, τόμος πρώτος (1888), σ. 49 – πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, φάκελος κλέφτικα 3,57 / υποφάκελος Α'].

4.

Πότε να πιάσ' η άνοιξι, ναρθή το καλοκαίρι
να πάρω το τουφέκι μου και τς ασημοπιστόλες,
να καταιβώ 'ς τον Ομαλό 'ς τη στράτα τω Μουσούρω,
να κάμω μάνες δίχως γιουός και γιουός χωρίς μανάδες.

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 49 – πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, φάκελος κλέφτικα 3,57 / ύποφάκελος Α'].

5.

Ο επαναστάτης. - Η άνοιξις. - Το πρώτο παλληκάρων (Μουσούροι ιστορική οικογένεια μεγάλη)

Πότε θα κάμη ξεστεργιά πότε θα φλεβαρίση
να πάρω το τουφέκι μου την όμορφη πατρώνα,
να κατεβώ στον Ομαλό στη στράτα των Μουσούρων,
να κάμω μάναις δίχως γιουός γυναίκες δίχως άνδρες,
να κάμω και μωρά παιδιά νά 'ναι δίχως μανάδες
να κλαίν την νύχτα για βυζί και την αυγή για γάλα
και τ' αποδιαφωτίσματα για την καυμένη μάνα.

[Παρατίθεται στο: Αριστείδου Κριάρη, *Κρητικά άσματα* (1901), σ. 25, αριθ. 5ον].

Δημ. Βουτετάκης (1904) και ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 428 (Σταύρος Εμμ. Φραγάκης, 1904-1905): στ. 3: στην στράταν τω Μουσούρων,
Β. Ψιλάκης (1905): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες - φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: τον Ομαλό, | στ. 4: γιουός, - άντρες, | στ. 5: να κάμω και μικρά παιδιά μαύρα, σκοτινιασμένα. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
Αριστείδης Κριάρης (1909): τίτλος: Ο επαναστάτης. - Η άνοιξις. - Το πρωτοπαλληκάρων (Μουσούροι ιστορική οικογένεια μεγάλη) | στ. 1: Πότες | στ. 3: και ν' ανεβώ - τω Μουσούρω | στ. 4: άντρες | στ. 5: νά 'νιε
Βασίλειος Ψιλάκης (1909): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξεστεριά, πότες - φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: τον Ομαλό, - τω Μουσούρω, | στ. 4: γιουός, - άντρες, | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά μαύρα, σκοτινιασμένα. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
Γεώργιος Ι. Χατζηδάκης (1911): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - πότες θα Φλεβαρίση, | στ. 2: πατρώνα | στ. 3: και ν' ανεβώ 'ς τον Ομαλό - τω Μουσούρω | στ. 4: άνδρες | στ. 5: ν' άνιε | στ. 6: κι ας κάμω και την αγαπώ τα μαύρα να φορέση. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 46 (Σταύρος Μ. Λουλάκης, 1917): τίτλος: Πολεμικόν άσμα των παληκαριών, περιμενόντων εναγωνίως την άνοιξιν. | στ. 1: Πότε να κάμη ξαστεριά πότε να φλεβαρίση, | στ. 2: πατρώνα | στ. 3: να βγώ τη στράτα τομαλού τη στράτα τω(ν) Μουσούρω(ν) | στ. 4: άνδρες | στ. 5: μαννάδες, | στ. 6: νύκτα για νερό και το πρωί | στ. 7: ταποξημερώματα την
ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 132 (Σ. Δεινάκης, 1919): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξεστεριά, | στ. 2: τουφέκι μου, - πατρώνα | στ. 3: 'ς τον Ομαλό - των Μουσούρω | στ. 4: γιουός, - άνδρες | στ. 5: να σφάξω και μωρά παιδιά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 249 (Γ. Δ. Λουλάκης, ά.έ.): τίτλος: Ο πόθος του Κρητός ανάρτου | στ. 1: Πότες να κάμη ξαστεργιά πότες να | στ. 2: μπατρώνα | στ. 3: να βγώ τη στράτα τ' Ομαλού το δρόμο τω Μουσούρω | στ. 4: χωρίς γιουός - χωρίς άντρες | στ. 5: διχώς μαννάδες | στ. 6: τη νύχτα για νερό και το πρωί

Αριστείδης Κριάρης (²1920, ³1969): τίτλος: Ο επαναστάτης | στ. 1: Πότες - ξαστεργιά πότες | και ν' ανεβώ 'ς τον Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: άντρες | στ. 5: νά 'νιε | στ. 6: τη νύχτα
 50 Δημόδη άσματα Πελοποννήσου και Κρήτης (1930): τίτλος: Ο πόθος του Κρητός επαναστάτου. Επιτραπέζιον (της τάβλας) της κώμης Λάκκων (κατ' απαγγελίαν Γρηγορίου Βελανάκη) | στ. 1: Πότες - ξαστεριά - πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: και ν' ανεβώ στον Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: άντρες, | στ. 5: νά 'νιε δίχως μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα - γάλα,
 Ν. Β. Τωμαδάκης (1930): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεργιά, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: και ν' ανεβώ στον Ομαλό, - των Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: νά νιε δίχως μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα
 Στ. Κελαϊδής (1930): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά πότες | στ. 2: ντουφέκι - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό - Μουσοούρων | στ. 4: άντρες | στ. 5: να κλαίνε για μανάδες | ολοκληρώνεται με τον στ. 6
 ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 1109Α (Η. Lüdeke, 1936): τίτλος: Ο Χαΐνης | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, - μπατρώνα, | στ. 3: Ομαλό, στα σπίτια των Μουσοούρω, | στ. 4: γιούσι, - άντρες, | στ. 5: μανάδες, | στ. 7: κ' αποδιαφωτίσματα
 Παντελής Π. Βαβουλές (1950): τίτλος: Ο πόθος του Επαναστάτη (έχει δικό του σκοπό) | στ. 1: ξαστεριά, - φλεβαρίση, | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: μανάδες | στ. 6: τη νύχτα | στ. 7: αποδιαφωτίσματα,
 Άγις Θέρως (1952): τίτλος: Πόθος πολεμιστή | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίσει, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: και ν' ανεβώ στον Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: γάλα,
 ΑΑ, ΛΑ αριθ. 1841Α (Δημ. Πετρόπουλος, 1953): τίτλος: Πότε θα κάμη ξαστεριά | στ. 1: ξαστεριά, | στ. 2: ντουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: γιούς, - άντρες | στ. 6: τη νύχτα για νερό
 Ιδομενεύς Ι. Παπαγρηγοράκης (1956-57): τίτλος: Ο επαναστάτης | στ. 1: Πότες - ξαστεριά πότες | στ. 2: ντουφέκι μου - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: άντρες | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα
 ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 2321 (Αντ. Ιακ. Τρακάκης, 1959): τίτλος: Πότε θα κάμη ξαστεριά (στον ίδιο ήχο με το προηγούμενο [=υπ' αριθ. εις. μουσ. 4236 / ταιν. 263. Α']) | στ. 1: ξαστεριά, | στ. 2: τουφέκι μου, - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό, - των Μουσοούρω | στ. 4: ο στ. και το τραγούδι ολοκληρώνεται με το πρώτο ημιστίχιο
 Μιχαήλ Γ. Βλαζάκης (1961): τίτλος: Πότε θα κάμη ξαστεριά (μουσ. γραφή Μ. Βλαζάκη) | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούσι, - άντρες, | στ. 5: παιδιά, - μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα (ο στίχος και το τραγούδι ολοκληρώνεται με το πρώτο ημιστίχιο)
 Ευάγγελος Ιωάνν. Γεωργιακάκης (χφ., 1961): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά | στ. 2: ντουφέκι - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: άντρες | στ. 6: τη νύχτα για νερό | στ. 7: τη καυμένη
 Ευάγγελος Ιωάνν. Γεωργιακάκης (δακτυλόγραφο, 1961): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά πότες | στ. 2: πατρώνα | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: άντρες | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για νερό
 Ακαδημία Αθηνών (1962): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεργιά, - φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: μανάδες | στ. 6: τη νύχτα
 Γιώργος Ιωάννου (1966): τίτλος: Πότε θα κάμει ξαστεριά | στ. 1: ξαστεργιά, - φλεβαρίσει, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες | στ. 5: μανάδες | στ. 6: τη νύχτα
 Νίκος Καβρουλάκης (1967): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά, - φλεβαρίση, | στ. 2: πατρώνα | στ. 3: Ομαλό, - των Μουσοούρω, | στ. 4: μάννες, δίχως γιούσι, - άντρες, | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά μαύρα σκοτεινιασμένα. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
 Διονύσιος Α. Κόκκινος (⁵1967): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - του Μουσοούρου, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: να κάμω και μωρά παιδιά μαύρα, σκοτεινιασμένα. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
 Samuel Baud-Bonv (1972α): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: ντουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για βυζί, - γάλα,
 Samuel Baud-Bonv (1972β): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: να κλαίν από μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για νερό, - γάλα, | στ. 7: και τ' αποξημερώματα για τη γλυκιά τους μάνα.
 Παντελής Γ. Μαρκατάτος (1982): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίσει, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για νερό | στ. 7: και τ' αποξημερώματα για τη γλυκιά τους μάνα.
 Γιάννης Παυλάκης (1997): τίτλος: Ο επαναστάτης | στ. 1: Πότες - ξαστεργιά πότες θα φλεβαρίσει | στ. 3: και ν' ανεβώ 'ς τον Ομαλό - τω Μουσοούρω | στ. 4: άντρες | στ. 5: νά 'νιε | στ. 6: τη νύχτα
 Ιωάννης Γεωρ. Τζιγκουνάκης (Γριβογιάννης, 2000): τίτλος: Ο επαναστάτης | στ. 1: Πότες - ξαστεριά πότες θα φλεβαρίσει | στ. 2: ντουφέκι - πατρώνα | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 6: τη νύχτα
 Σταύρος Εμμ. Φωτάκης (2007): τίτλος: Πότες θα κάμει Ξαστεριά | στ. 1: Πότες - ξαστεριά πότες θα φλεβαρίσει, | στ. 3: Ομαλό - τω Μουσοούρω, | στ. 4: άντρες, | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για νερό | στ. 7: και τ' αποξημερώματα | στ. 8: Πότε θα κάμει ξαστεριά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
 Σταμάτης Α. Αποστολάκης (2010): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: Πότες - ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίσει | στ. 2: ντουφέκι | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα - γάλα,
 Συνέδριο Ριζίτικο (2015): τίτλος: Πότε θα κάμει ξαστεριά | στ. 1: ξαστεριά | να πάρω το κοντάρι μου να ζώσω το σπαθί μου | στ. 3: Ομαλό - Μουσοούρων | στ. 4: άντρες | στ. 5: να κλαίν δίχως μανάδες | στ. 6: τη νύχτα για νερό | στ. 7: και τ' αποξημερώματα για τη γλυκιά τους μάνα. | στ. 8: Πότε θα κάμει ξαστεριά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
<http://ingeb.org/songs/potethak.html> (επίσκεψη: 28.07.2015) - <http://www.greeklyrics.de/uebersetzungen/18-dimotiko/691-pote-tha-kanei-ksasteria...> (επίσκεψη: 27.07.2015) - https://de.wikipedia.org/wiki/Pote_tha_kani_xasteria&oldid... (επίσκεψη: 27.07.2015) - <https://www.stormfront.org/forum/t274100/> (επίσκεψη: 13.09.2015): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά, - φλεβαρίσει, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό - των Μουσοούρων(v), | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: να κλαίν δίχως μανάδες, | στ. 6: πότε θα κάνει ξαστεριά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)
http://ermis-logios.blogspot.gr/2015/07/blog-post_13.html (επίσκεψη: 28.07.2015) - http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=1119 (επίσκεψη: 27.07.2015): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά, - φλεβαρίσει, | στ. 2: ντουφέκι μου, την έμορφη | στ. 3: Ομαλό, - του Μουσοούρου, | στ. 4: γιούς, - άντρες, | στ. 5: παιδιά, - να κλαίν' δίχως μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα για νερό, - γάλα, | στ. 7: τη δόλια τις τη μάνα...
http://www.matia.gr/7/78/7805_1_5_1.html (επίσκεψη: 28.07.2015): τίτλος: δεν υπάρχει | στ. 1: ξαστεριά, - φλεβαρίσει, | στ. 2: τουφέκι μου, | στ. 3: Ομαλό, - τω Μουσοούρω, | στ. 4: να κάνω - γιούς, - άντρες, | στ. 5: να κάνω - παιδιά, - μανάδες, | στ. 6: τη νύχτα | στ. 7: μάνα, | στ. 8: πότε θα κάνει ξαστεριά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)

6.

Πόθος πολεμιστού

Πότες θάν έρθ' η άνοιξι, θάρθη το καλοκαίρι
ναρχίση πάλ' ο πόλεμος εις τη Μακεδονία
να πάρω το τουφέκι μου, την εύμορφη πατρώνα
να βγώ στ' Ορβήλου τση κορφές τση Τζουμαγιάς τα πλάγια
να δώ τί κάνουν οι Βούλγαροι.

[Παρατίθεται στο: Κωνσταντίνου Γ. Λαγουμιτζάκη, *Μνημόσυνα...* (1915), σ. 21].

7.

Πότες θα κάμη ξεστεριά πότες θα φλεβαρίση
να πάρω το ντουφέκι μου την ώμορφη πατρώνα
να κατεβώ στον Περλεπέ στη στράτα των Βουλγάρων
να κάμω μάναις δίχως γυιούς γυναίκες δίχως άντρες κ.λπ.

[Παρατίθεται στο: Στ. Κελαϊδής, «Τα δημοτικά μας τραγούδια» (1930), σ. [46']].

8.

Πότε θα κάμη ξαστεριά
πότε θα φλεβαρίση,
να πάρω το ντουφέκι μου
την όμορφη πατρώνα,
να κατεβώ στον Ομαλό
στη στράτα των Μουσούρων
να σύρω κλέφτικη σφυρέ
να συμμαζέψω Κλέφτες,
να κάμω μάνες δίχως γυιούς
γυναίκες δίχως άντρες,
να κάμω και μωρά παιδιά
να μείνουν δίχως μάνες·
να κλαίν τη νύχτα για νερό
κι την αυγή για γάλα
κι τ' αποδιαφωτίσματα:
Αχ! καημένη μάνα!

[Παρατίθεται στο: περ. *Η Νεολαία*, έτος Β', περίοδος δευτέρα, αριθ. τχ. 52, 28 Σεπτεμβρίου 1940, σ. 1639α (σε άρθρο της Νίκης Βλόνη, «Ο Κρητικός Κλέφτης»)].

9.

Πότε να κάμη ξαστεριά, πότες να φλεβαρίση
να πάρω το τουφέκι μου την όμορφη πατρώνα
να κατεβώ στο Μάλεμε στην αεροκαθέστρα
για να σκοτώσω Γερμανούς και να αιχμαλωτίσω.

[Παρατίθεται στο ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 1841Α, σ. 79 (Συλλογή Δημ. Πετρόπουλου | Λαογραφική αποστολή εις Κρήτην | Μάιος 1953) – πληροφορητής ο Αντώνης Βούρος, χωριό Σκουτελώννα, ετών 49, γράμματα δημοτικού σχολείου – πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, φάκελος κλέφτικα 3,57 / υποφάκελος Α'].

Ακαδημία Αθηνών (1962): στ. 1: φλεβαρίση, | στ. 2: ντουφέκι μου, - πατρώνα, | στ. 3: Μάλεμε, στην αεροκαθίστρα, Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (1979): στ. 1: θα κάμει - θα φλεβαρίσει, | στ. 2: ντουφέκι μου, - πατρώνα, | στ. 3: Μάλεμε, στην αεροκαθίστρα, Σταμάτης Α. Αποστολάκης (2010): στ. 1: θα κάμει - πότε θα φλεβαρίσει, | στ. 2: ντουφέκι μου, - πατρώνα, | στ. 3: Μάλεμε, στην αεροκαθίστρα,

10.

Πότε θα κάμη ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίση
να πάρω το τουφέκι μου, τ' όμορφο ταχυβόλο
να κατεβώ στο Μάλεμε, στην αεροκαθέστρα
να πολεμήσω Γερμανούς και έλληνες προδότες
όπου μας επροδώσανε.

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 79 – πληροφορητής ο Αντώνης Κατσουνάκης, από τον Κάντανο Σελίνου, δημοτικού σχολείου – πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, φάκελος κλέφτικα 3,57 / υποφάκελος Α΄].

11.

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΨΗΛΟΡΕΙΤΗ

Πότε θα κάμη ξαστεριά
πότε θα φλεβαρίση
να πάρω το τουφέκι μου
τη μόνη μου ελπίδα
να ανεβώ εις το βουνό
το γέρο-Ψηλορείτη
να βρώ μια πλάκα ριζιμιά
να διπλωθώ να κάτσω
να παίξω πέντε τουφεκιές
ν' ακούση όλη η Κρήτη
να 'ρθούν τα κρητικόπουλα
τη Κρήτης οι λεβέντες
να δώσουμ' όρκο ιερό
για την ελευθερία...

[Παρατίθεται στο: ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 3008, σ. 90 – συλλογή Μανώλη Ι. Καλοκύρη, Ανώνυμη Μυλοποτάμου Ρεθύμνης, 1966 – πληροφορητές οι: 1) Αεράκης Γεώργιος, ετών 56, Γ΄ Δημοτικού, 2) Πλουσή Χαράλαμπος, ετών 56, Δημοτικού, 3) Ουρανία Καλομοίρη, ετών 60, Δ΄ Δημοτικού – πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, φάκελος κλέφτικα 3,57 / υποφάκελος Α΄].

12.

Αυγή τσ' αυγής θα σηκωθώ, αυγή τσ' αυγής θα σύρω,
να κατεβώ στο Μάλεμε, στην αεροκαθίστρα,
για να σκοτώσω Γερμανούς και Έλληνες προδότες,
απού μάσε προδούδανε.

[Παρατίθεται στο: Θεοχάρη Δετοράκη, *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης* (1976), σ. 42, αριθ. 26 – με τη σημείωση: *Νικόλαος Σηφειανός, ετών 63 (1972), Ροδάκινο Ρεθύμνης*].

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος (1979): στ. 4: απού μας προδούδανε.
Γιάννης Παυλάκης (1997): τίτλος: Να κατεβώ στο Μάλεμε

13.

Πότες θα κάμει ξαστεριά, πότες θα φλεβαρίσει,
να πάρω το τουφέκι μου, την όμορφη πατρόνα,
να κατεβώ στ' Αλικιανού, στον κάμπο του Καιρίτη,
για να σκοτώσω Γερμανούς και Έλληνες προδότες
απού μας επροδούδανε.

[Παρατίθεται στο: Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Το σύγχρονο κρητικό ιστορικό τραγούδι...* (1979), σ. 104].

14.

Πότε θα κάμει ξαστεριά, πότε θα φλεβαρίσει,
να πάρω το τουφέκι μου την όμορφη πατρόνα
να κατεβώ στο Σύνταγμα, στη στράτα του Ηρώδη,
για να σκοτώσω αυλικούς και Έλληνες φασίστες.

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 198].

15.

Πότε θα κάμει ξαστεριά, πότε θα φλεβαρίσει,
να πάρω το ντουφέκι μου, την όμορφη πατρόνα,
να κατεβώ στο Σύνταγμα και στο Πολυτεχνείο,
για να σκοτώσω χουντικούς και Έλληνες φασίστες.

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 201].

16.

Έκαμε πάλι ξαστεριά, ξανάφεξε ο ήλιος,
που κατσιφάρα εφτά χρονώ τον έκρυβε τελείως.
Έκαμε πάλι ξαστεριά, σπάσαν οι αλυσίδες,
παντού διαλυθήκανε οι μαύρες καταιγίδες.
Έκαμε πάλι ξαστεριά, βρήκαμε τα παλιά μας
και κατσιφάρα εφτά χρονώ έφυγ' από μπροστά μας.
Δικτάτορες δεν κυβερνούν, ήρθαν καινούριοι χρόνοι,
γιατί το σπάσαν φοιτητές το παγωμένο χιόνι. [...]

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 204 – ως «νόθη ρίμα (μαντινάδες σε νοηματική συνέχεια)», σε σύνθεση Μαν. Καρπουζάκη, Ηράκλειο, 1974].

17.

Ξαστεριά

–Πότες θα κάμει ξαστεριά, να λυώσουνε τα χιόνια
να πάρω το τουφέκι μου τ' όμορφο μαλιχέρι
να πάρω δίπλα τα βουνά να βγώ στον Ψηλορείτη
να βρώ μια πέτρα ριζιμιά να διπλωθώ να κάτσω
να παίξω πέντε μπαλωτές ν' ακούσει ούλη η Κρήτη
νά 'ρθουν τα Κρητικόπουλα εκιά να ορκιστούμε
για τη γλυκιά πατρίδα μας ούλοι να σκοτωθούμε.

[Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 166, αριθ. 57].

Σταύρος Εμμ. Φωτάκης (2007): στ. 1: χιόνια, | στ. 2: μαλιχέρι, | στ. 3: βουνά, - Ψηλορείτη, | στ. 4: ριζιμιά, - κάτσω, | στ. 5: μπαλωτές, - Κρήτη, | στ. 6: ορκιστούμε, | στ. 7: σκοτωθούμε, | στ. 8: πότες θα κάμει ξαστεριά. (με τον οποίο ολοκληρώνεται η παραλλαγή)

18.

Πότες θα κάμει ξαστεριά, τα κήπια ν' αλωνίσει
να πάρω το τουφέκι μου με τ' άλλα μου τ' αδέρφια
για ν' ανεβώ στο Δίκωμο και σ' όλη την Κερύνεια,
στη Μόρφου και στη Μεσσαριά, μέχρι την Καρπασία
να ιδώ τον Πενταδάχτυλο να μου χαμογελάει,
πότες θα κάνει ξαστεριά...

[Παρατίθεται στο: <http://datab.us/Videos/p31/Wp6Kh56g> (επίσκεψη: 12.09.2015) – έχει τραγουδηθεί από Κυπριωτόπουλα το 1976 και έχει προβληθεί στην εκπομπή «Η ώρα της αλήθειας» του Φρέντυ Γερμανού και της Μίρκας Παπακωνσταντίνου, με καλεσμένο τον Γιώργο Νταλάρα· πρβλ., μεταξύ άλλων, και τους ιστοχώρους: <https://www.youtube.com/watch?v=nsO9mL0Ltg>, <https://www.youtube.com/watch?v=n0EQfUCMDFY>, καθώς και <http://www.papitsaa.gr/pote-tha-kani-xasteria-kipros-ton-frenti-germano-vinteo/> (πρόσβαση: 16.08.2016)].

19.

Πότε θα κάνει ξαστεριά, πότε θα φλεβαρίσει,
να κατεβώ στον Όλυμπο, στην έμορφη Κερύνεια
στη Μόρφου και στη Μεσσαριά, μέχρι την Καρπασία
να ιδώ τον Πενταδάχτυλο να μου χαμογελάει,
πότες θα κάνει ξαστεριά...

[Παρατίθεται στο: Victor Roudometof, Miranda Christou (2011), σσ. 173-174].

20.

Πότε θα κάνει ξαστεριά, πότε θα φλεβαρίσει
να κατεβώ στη Λάπιθο στην όμορφη Κερύνεια...

[Παρατίθεται στο: <http://livenews.com.cy/cgibin/hweb?-A=43268&-V=politismos> (επίσκεψη: 12.09.2015) - έχει τραγουδηθεί από Κύπριους φοιτητές το 2015, ενώπιον του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Νίκου Αναστασιάδη και το σχετικό απόσπασμα έχει προβληθεί από την ενημερωτική εκπομπή του Mega (Κύπρου) «Ενημέρωση τώρα»].

21.

Πότε θα κάμει ξαστεριά καημένη Ψηλορείτη
να φύγουνε τα νέφαλα να ξαστεριάσει η Κρήτη...

[Παρατίθεται στο: <http://www.youtube.com/watch?v=XcosZtKKJMQ> (επίσκεψη: 12.09.2015) – έχει τραγουδηθεί σε κρητικό πανηγύρι στην Άνω Γλυφάδα, τον Σεπτέμβριο του 2013].

22.

Πότε θα 'ρθεί καλοκαιριά
καημένη Ψηλορείτη
να κάμω ένα ξεφάντωμα
σ' ολόκληρη την Κρήτη...

[Παρατίθεται στο: http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=45296 (επίσκεψη: 12.09.2015) – πρόκειται για την πρώτη στροφή μακροσκελούς τραγουδιού σε στίχους και μουσική Ζαχάρη Φραγκιαδάκη].

23.

Όντε θα κάνει ξαστεριά να 'ρθείτε να με βρείτε
θά 'χω ποθάνει απ' το σεβντά, τραγούδια να μου πείτε.

[Παρατίθεται στο: <http://www.erotokritos.gr/index.php?topic=getpage&pgid=35> (επίσκεψη: 12.09.2015) – πρόκειται για μαντινάδα του Στέλιου του Τσαβδαρά από τη Θεσσαλονίκη].

24.

Τώρα θα κάμει ξαστεριά
τώρα θα φλεβαρίσει
που παίρνω το νταούλι μου
την έμορφη τσαγκρίνα,
να ανεβώ στον Χολαργό,
στη στράτα του Μαξίμου
να κάμω ντάνες τις δραχμές
τα σπίτια δίχως φόρους
να κάμω τ' άνεργα παιδιά
να κλαίν' δίχως νταλκάδες
αφού θα πίνουν το νερό
και της αυγής το γάλα
και τ' αποδιαφωτίσματα
του Ιωσήφ το μάνα.

[Παρατίθεται στο: <http://www.myvolos.net/archives/43903> (επίσκεψη: 12.09.2015) – πρόκειται για «παραλλαγή της ξαστεριάς», με τίτλο: «Η παραλλαγή του Τσίπρα», συνθεμένη από τον Αλέξη Καραγεωργίου και στηριγμένη στην εκδοχή: Πότε θα κάνει ξαστεριά, / πότε θα φλεβαρίσει, / να πάρω το ντουφέκι μου, / την έμορφη πατρόνα, / να κατεβώ στον Ομαλό, / στη στράτα του Μουσουρού, / να κάμω μάνες δίχως γιούς, / γυναίκες δίχως άντρες, / να κάμω και μωρά παιδιά, / να κλαίν' δίχως μανάδες, / να κλαίν τη νύχτα για νερό, / και την αυγή για γάλα, / και τ' αποδιαφωτίσματα / τη δόλια τους τη μάνα... – στο τέλος, η «άσεμνη μαντινάδα»: Με λύρες μάς υπόσχεται αντί του μνημονίου / μουρατόρια, διαγραφές και τρίχες του... ωδείου – πάνω από το πρωτότυπο και την παραλλαγή, φωτογραφία του Αλέξη Τσίπρα να χορεύει σε γλέντι, με τη λεζάντα: «Τσίπρας: Η παραλλαγή της ξαστεριάς»].

25.

Πότε θα κά, πότε θα κάνει ξαστεριά
να ξαναδώ να ξαναδώ τους γερανούς
να ξαναδώ τους γερανούς και τα μπετά
τα σίδερα και τα εργοτάξια
και τα καινούρια τα κτίρια τα ψηλά

Πότε θα κά, πότε θα κάνει ξαστεριά
ωρέ να δώωωω να δώ τα κτίρια τα ψηλά, να δώ τα κτίρια τα ψηλά
ψηλα ως τον ουρανό ψηλά μωρέ ως τον ουρανόοοοο.

[Παρατίθεται στο: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1479377&page=14>, ως σχόλιο που αναρτήθηκε στις 20.01.2013, από τον χρήστη gm2263, στη σ. 14 του ιστοχώρου: [skyscrapercity.com](http://www.skyscrapercity.com): «Αμπελόκηποι, μια αστική ιστορία / Ampelokipi, An Urban Story, με στοιχεία και φωτογραφίες που σχετίζονται με την περιοχή των Αμπελοκήπων. Οι στίχοι δίδονται κάτω από τον σύνδεσμο: <http://www.youtube.com/watch?v=nzSjGLAVQry>, όπου η ερμηνεία του τραγουδιού από τον Νίκο Ξυλούρη (επίσκεψη: 13.09.2015)].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελής Βαγγέλης, Δαφέρμος Ολύμπιος (2003): *Όνειρο ήταν: Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το Πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών*, Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.
- Ακαδημία Αθηνών (1962): *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, τόμ. Α', Εν Αθήναις [Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αριθμ. 7 – φωτομηχανική ανατύπωση 2000].
- Αλεξανδρής Απόστολος (1918): «Ευβοϊκά τραγούδια και μοιρολόγια», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', τχ. Γ' και Δ', Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 571, αριθ. 1.
- Ανδρειωμένος Γιώργος (2016): *Η «Μασσαλιώτιδα» στα Επτάνησα. Ξαναδιαβάζοντας τους «προσολωμικούς» ποιητές*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Ανδρέου Αυγερινός (2015): «Αναφορά στο “Πότε θα κάμει ξαστεριά”. Το ριζίτικο τραγούδι της λευτεριάς των Ελλήνων», <http://www.haniotika-nea.gr/rizitiko-tragoudi-tis-lefterias-ton-ellinon/> (αναρτήθηκε στις 07.02.2015 και ανακτήθηκε από τον γράφοντα στις 28.07.2015).
- Αποστολάκης Βασίλης Κ. (1986): «Το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου. (Σύντομο χρονικό της μεγάλης θυσίας)», *Αστυνομική Επιθεώρηση*, τχ. 35, Νοέμβριος 1986, σσ. 902-904.
- Αποστολάκης Σταμ. Α. (2010): *Ριζίτικα. Τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*. Φιλολογική-εκδοτική επιμέλεια 1ης έκδοσης: Δημήτρης Παπακώστας. 2η αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση, Χανιά.
- Αρναουτάκης Βαγγέλης (2011): «Από ξένο τόπο κι απ' αλαργινό (Ουσκουντάρ). Ουσκουντάρ ή Σκούταρι: η αρχαία Χρυσόπολις. Το τραγούδι που ενώνει τόσους λαούς», στον ιστότοπο: <http://www.ogdoo.gr/erevna/oi-dikoi-mas-ksenoi/ouyskoyntar-i-aro-kseno-topo-ki-ap-alargi> (αναρτήθηκε: 24.05.2011, επίσκεψη: 08.09.2015).
- Βαβουλές Παντελής Π. (1950): *Ο κρητικός τραγουδιστής. Συλλογή κρητικών μαντινάδων και δημοτικών τραγουδιών τάβλας, στράτας κ.λπ.*, Χανιά: Εκδότης Κωνστ. Γ. Αλικιώτης.
- Βερνίκος Γιώργος Α. (2003): *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, [Αθήνα:] Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Βλαβιανού-Αρβανίτη Αγνή (2003): *Βασίλειος Χάλης. Η Επανάσταση του 1821 στην Κρήτη*, [Αθήνα:] [στο εξώφυλλο: 2004].
- Βλαζάκης Μιχαήλ Γ. (1961): *Ριζίτικα τραγούδια Κρήτης*, Χανιά.
- Βλαστός Παύλος Γ. (1850 / 2013): *Άσματα λαϊκά Κρητών ή Συλλογή κρητικής ποιήσεως ποικίλης, συλλεγείσα υπό –. Τόμος Α', 1850, σε χειρόγραφη μορφή (τυπωμένος με επιμέλεια του Κωνσταντίνου Φουρνάρη, από τις Εκδόσεις ΓΑΚ - Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, το 2013).*
- _____ (1893): *Ο γάμος εν Κρήτη. Ήθη και έθιμα συλλεχθέντα υπό –.* Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Βλόνη Νίκη (1940): «Ο Κρητικός Κλέφτης», περ. *Η Νεολαία*, έτος Β', περίοδος δευτέρα, αριθ. τχ. 52, 28 Σεπτεμβρίου 1940, σ. 1639α [πρβλ. *Η Νεολαία*, έτος Β', περίοδος δευτέρα, αριθ. τχ. 23, 9 Μαρτίου 1940, σ. 736α (στη στήλη: «Η αλληλογραφία μας»)].
- Βουτετάκης Δημ. (1904): *Τραγούδια Κρητικά ήτοι συλλογή ασμάτων ηρωικών, πολεμικών, της τάβλας, του γάμου κ.λπ.*, Χανιά Κρήτης.
- Γάτος Γιώργος (2002): *Πολυτεχνείο '73. Ρεπορτάζ με την Ιστορία: το χρονικό, οι μαρτυρίες, τα ντοκουμέντα*, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη.
- Γεωργεδάκη Αντωνία (2013): «Ένα τραγούδι με την δική του ιστορία», http://www.eyelands.gr/site/index.php?option=com_content&view=article&id=1444... (επίσκεψη: 28.07.2015).
- Γυπαράκης Κ. (2013): «Πότες θα κάμει ξαστεριά! Η επεξήγηση του τραγουδιού για όσους δεν το γνωρίζουν», <http://giparakis.gr/%cf%80%cf%8c%cf%84%ce%b5%cf%82...> (αναρτήθηκε στις 09.06.2013 και ανακτήθηκε στις 29.07.2015).
- Δετοράκης Θεοχάρης (1976): *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Ελληνικά Γράμματα*, έτος Γ', τ. Ε', αριθ. 51, Σάββατον 8 Ιουνίου 1929, σ. 129γ.
- Θέρος Άγις (1952): *Τα τραγούδια των Ελλήνων. Β'. Των αρμάτων - Της ξενιτιάς - Του σπιτιού και των γιορτών - Του θανάτου - Διάφορα - Λιανοτραγούδα - Του Μεσαίωνα και της Ν. Ιταλίας - Επίμετρο.* – εσύναξε και ερμήνευσε. Έκδοση εθνική, Αθήνα: Αετός Α.Ε., χ.χ.
- Ιωάννου Γιώργος (1966): *Τα δημοτικά μας τραγούδια, εκλογή - εισαγωγή - σχόλια –*, [Αθήνα:] Έκδοση Ταχυδρόμου.
- Καβρουλάκης Νικόλαος (1964): *Η λογοτεχνία στην υποκειμενική και αντικειμενική θεώρησή της. Το πρόβλημα της ερμηνείας και ο σωστός θεωρητικός προσανατολισμός*, Αθήνα.

- _____ (1967): *Οι ρίζες των ριζιτικών τραγουδιών. Τα πανάρχαια τραγούδια της Δυτικής Κρήτης*, Αθήναι: εκδότης Πέτρος Κ. Ράνος.
- Καλλιπολίτης Δημ. Αθ. (1902): *Εκλογή δημοτικών ασμάτων* υπό -. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Γρηγορίου Λάμπρου.
- Καψωμένος Ερατοσθένης Γ. (1979): *Το σύγχρονο κρητικό ιστορικό τραγούδι. Η δομή και η ιδεολογία του*, [Αθήνα:] Θεμέλιο.
- Κελαϊδής Στ. (1930): «Τα δημοτικά μας τραγούδια», εφημ. *Δημοκρατία* (Ρεθύμνου), 31 Ιουλίου 1930, σ. [4δ'] – το άρθρο βασίζεται σε ομιλία του συγγραφέα, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ελευθερία* του Ρεθύμνου σε συνέχειες: 8 Ιουνίου 1930, σ. 3β'-γ', 22 Ιουνίου 1930, σ. 3γ'-δ', 29 Ιουνίου 1930, σ. 2δ', 6 Ιουλίου 1930, σ. 2δ'-ε', 13 Ιουλίου 1930, σ. 3δ', 20 Ιουλίου 1930, σ. 2γ'-δ', 31 Ιουλίου 1930, σ. 4δ', 10 Αυγούστου 1930, σ. 4α'-β'.
- Κόκκινος Διονύσιος Α. (⁵1967): *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμος δεύτερος, [Αθήνα:] Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.
- Κοντοσόπουλος Νικ. Γ. (1961): «Κρητικά άσματα», *Λαογραφία*, τ. Ιθ', 1961, σ. 467, αριθ. 29.
- Κιάρης Αριστείδης (1901): *Κρητικά άσματα. Ηρωικά, πολεμικά, ερωτικά, του γάμου, της τάβλας, του χορού κλπ. κλπ.* Συλλεγμένα υπό -. Έκδοσις επιμελημένη, Εν Χανίοις: εκ του τυπογραφείου «Η Πρόσδος» Ε. Δ. Φραντζεσκάκη.
- _____ (1909): *Κρητικά άσματα. Ηρωικά, πολεμικά, ερωτικά, του γάμου, της τάβλας, του χορού κλπ. κλπ. και κρητικάί παροιμιαί. Μετ' [sic] ερμηνευτικών υποσημειώσεων.* Συλλεγμένα υπό -. Έκδοσις λίαν επιμελημένη, Εν Χανίοις: εκ του τυπογραφείου Σταύρου Α. Ανδρουλακάκη.
- _____ (²1920, ³1969): *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων ηρωικών, ιστορικών, πολεμικών, του γάμου, της τάβλας του χορού κλπ. κλπ. και απάσων των κρητικών παροιμιών, διστίχων και αινιγμάτων. Μεθ' ερμηνευτικών υποσημειώσεων* υπό -, Εν Αθήναις: Τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καλαϊτζή [Αθήναι: Αθαν. Πούντζας, Χανιά: Γρηγ. Πετράκης].
- Κιάρης Παναγιώτης Κ. (1931): *Ιστορία της Κρήτης (νέα). Από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων.* Τόμος Β', Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Α. Δ. Φραντζεσκάκη.
- Λαγουμιτζάκης Κωνσταντίνος Γ. (1915): *Μνημόσυνα ήτοι τραγούδια δημοτικά αναφερόμενα εις τους ήρωας των δύο ενδόξων πολέμων*, Εν Χανίοις: εκ του τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης» [φωτοανατύπωση: Χανιά 1988 από τα σωματεία: Ένωση Φρεδιανών «Η Παναγιά των δύο βράχων» - Καλλιτεχνικός Όμιλος «Ο Αποκόρωνα», αριθ. 1].
- Λελέκου Κλεωναίου Μιχαήλ (1888): *Επιδόρπιον*, τόμος πρώτος, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου.
- Λιναρδάτος Σπύρος (1967): *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα.* Τόμος Ε' 1964-1967, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μανουσάκης Γιώργης (1971): *Βασίλης Δ. Χάλης. Ο Θερισσιανός αγωνιστής (1785-1846).* Η ζωή και η δράση του γραμμένη από τον -, Χανιά.
- Μάργαρης Νίκος (1982): *Ιστορία της Μακρονήσου*, Μέρος πρώτο, Αθήνα: Δωρικός.
- Μαρκατάτος Παντελής Γ. (1982): *Κρητικά δημοτικά τραγούδια.* Εικονογράφηση Γιώργος Μ. Πατεράκης, Αθήνα.
- Μουρέλλος Ι. Δ. (1931): *Ιστορία της Κρήτης*, τόμος πρώτος, Ηράκλειον Κρήτης: Τυπογραφείον «Ελευθέρας Σκέψεως».
- Παπαγρηγοράκης Ιδομενεύς Ι. (1956-57): *Τα κρητικά ριζιτικά τραγούδια.* Τόμος Α'. Της τάβλας και στράτας, Τυπώθηκε στα τυπογραφεία Εμμ. Πετράκη στα Χανιά.
- Παπαδοπετράκης Γρηγόριος (1888 / 1971): *Ιστορία των Σφακίων ήτοι μέρος της Κρητικής Ιστορίας*, επανέκδοσις αδελφών Βαρδινογιάννη, Αθήναι: [Εκ του τυπογραφείου Μαυράκη] 1971 [α' έκδοση: *Ιστορία των Σφακίων ήτοι Μέρος της Κρητικής Ιστορίας διηρημένη εις δύο βιβλία κυρίως. Το πρώτον περιλαμβάνει την περιγραφήν της χώρας, των κατοίκων, των ηθών και των εθίμων αυτών και εν γένει την αγωγήν, τον χαρακτήρα και το γλωσσικόν ιδίωμα. Το δε δεύτερον το ιστορικόν μέρος από της των Σαρακηνών επιδρομής άχρι των καθ' ημάς. Υποδιαιρείται δε και τούτο εις επτά μέρη*, υπό -, Προηγουμένου, Εν Αθήναις 1888].
- Παπακωνσταντίνου Στέλιος (2012): «Ο νόμος της βεντέτας...», <http://www.apodimoi-krites.gr/treasure/top-stories/o-nomos-tis-ventetas/> (αναρτημένο στις 14.12.2012, επίσκεψη: 29.07.2015).
- Παππάς Νίκος (1953): *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια.* Επιμέλεια και Εκλογή -, Αθήναι: Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Παπαδημητρίου.
- Παυλάκης Γιάννης (1997): *Κρητική δημοτική ποίηση. Ριζιτικά.* Προλογίζει ο Γεώργ. Ν. Αικατερινίδης, [Αθήνα].

- 50 *δημώδη άσματα Πελοποννήσου και Κρήτης. Συλλογή Ωδείου Αθηνών*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη 1930 [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων - Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, αριθ. 9].
- Πετρόπουλος Δημήτριος (1958): *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Α΄*. Εκλογή κειμένων, σχόλια και εισαγωγή -, Αθήναι: Εκδοτ. Οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαροπούλου [Βασική Βιβλιοθήκη, αριθ. 46].
- _____ (1960-61): «Ένα περίεργο ποιητικό κείμενο», *Λαογραφία*, τ. ΙΘ΄, Εν Αθήναις 1960-61, σσ. 360-365.
- Ροδάκης Περικλής (1976): *Οι δίκες της Χούντας. Οι δίκες των βασανιστών*, τόμος 2, Αθήνα: Εκδόσεις Δημοκρατικοί Καιροί.
- Σαββοπούλου Μαίρης [=Γύπαρης Παύλος] (1943): *Κρητικοί παλμοί. Λαογραφική συλλογή κρητικών ασμάτων* -. Αλεξάνδρεια, Ιούλιος 1943.
- Σηφάκης Γ. Μ. (1988): *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- _____ (1998): «Προβλήματα έκδοσης των δημοτικών τραγουδιών» [στο:] *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου*. Υπεύθυνος: Χ. Λ. Καράογλου, Θεσσαλονίκη, σσ. 99-114.
- Σπανδωνίδα Ειρήνημ (1935): *Κρητικά τραγούδια. Σφακιανά ριζίτικα*, [Αθήνα:] Γκοβόστης.
- Συνέδριο Ριζίτικο. Το Αρχέγονο Άυλο Πολιτισμικό Μνημείο των Λευκών Ορέων της Κρήτης, από το Άχρονο Παρελθόν με σκοπό την παγκόσμια αναγνώριση της μοναδικότητας του είδους του*, Τετάρτη 17/06/2015 στο Σημείο Πολιτισμού «Χυτήριο» Ιερά Οδός 44, Κεραμεικός και ώρα 18.00 μ.μ., Πρόγραμμα Συνεδρίου.
- Τζιγκουνάκης (Γριβογιάννης) Ιωάννης Γεωρ. (2000): *Οι θύμησες ενός ριζίτη*, Χανιά: Εκδόσεις Καλλιτεχνικού Ομίλου «Ο Αποκόρωνα».
- Τσαντής Χρήστος (2015): «Στέφανος Χάλης - Ο ποιητής του πότε θα κάνει ξαστεριά. Ο μαχητής της Φιλικής Εταιρείας που ξεσήκωνε την Κρήτη με τη λύρα, το τραγούδι και το λόγο του», <https://christostsantis.com/2015/05/26/%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%86%CE%...> (αναρτημένο στις 26.05.2015 και ανακτημένο στις 24.04.2016).
- Τσίβης Γιάννης Δημ. (1990): *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση».
- Τσουχαράκης Γιάννης (2003): «Επιβεβλημένη η προβολή του ιστορικού δημιουργίας ή διαμόρφωσης των μελωδιών, των τραγουδιών και των χορών της Κρήτης», <http://www.tsouchlarakis.com/EISIGISEISOMILIES.htm#MARK3> (προσβάσιμο στις 29.07.2015).
- Τωμαδάκης Ν. Β. (1930): «Τα δημοτικά μας τραγούδια», εφημ. *Κήρυξ* (Χανίων), 8 Μαρτίου 1930, σσ. 16΄, ε΄-2α.
- _____ (1974): «Κυριακού Κριτοβουλίδου: Βίος Βασιλείου Χάλη», *Μνημοσύνη*, τόμος πέμπτος (1974-1975), Εν Αθήναις.
- Φωτάκης Σταύρος Εμμ. (2007): *Ριζίτικα και μαντινάδες (με τοπικό Λεξιλόγιο)*, Ρέθυμνο.
- Χατζηδάκης Γεώργιος Ι. (1911): «Κρητικά τραγούδια», περ. *Κρητική Στοά*, τ. Γ΄, Ηράκλειον Κρήτης, 1911, σ. 271.
- _____ (1958;): *Κρητική μουσική. Ιστορία, μουσικά συστήματα, τραγούδια και χοροί*. Πρόλογος υπό του Ακαδημαϊκού Μανόλη Καλομοίρη, Αθήναι.
- Ψιλιάκης Β. (1905): «Το Θέρισον (πάλαι Τηρεσία)», περ. *Ελληνισμός*, έτος Η΄, τχ. 89^ο, Μάιος 1905, σ. 356.
- _____ (1909): *Ιστορία της Κρήτης. Από της απωτάτης αρχαιότητας μέχρι των καθ΄ ημάς χρόνων, εις τόμους 3*. Τόμος Γ΄, Εν Χανίοις: εκ του τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης».
- Χατζησωκράτης Δημήτρης (2004): *Πολυτεχνείο ΄73: Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*, Αθήνα: Πόλις.
- Baud-Bovy Samuel (1972): *Chansons populaires de Crète occidentale*, recueillies avec le concours de Aglaia Ayoutanti et Despina Mazaraki, transcrites et publiées avec une Introduction et des Notes par -, Genève: Éditions Minkoff [Archives Musicales de Folklore de Madame Merlier].
- Florakis Yannis (2013): «Εδώ Πολυτεχνείο. 10 τραγούδια από τα χρόνια της χούντας μέχρι σήμερα», <http://destroymusic.blogspot.gr/2013/11/40.html#!/2013/11/40.html> (ανάρτηση της 16.11.2013, πρόσβαση: 28.12.2016).
- Jeannaraki Anton (1876): *Άσματα Κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών. Kretas Volkslieder nebst Distichen und Sprichwörten. In der Ursprache mit Glossar*. Herausgegeben von -. Leipzig: F. A. Brockhaus.

- Kapsomenos Ératosthène (1975): «La poésie populaire grecque moderne» [στον τόμο:] *Il y a des poètes partout - Revue d'Esthétique*, n° 3-4, 1975, publiée avec le concours du Centre national de la Recherche scientifique coll. 10/18 [Inédit: Série «esthétique», dirigée par Mikel Dufenne], σσ. 226-232.
- Mavros Alkis (2011): «Πότε θα κάνει ξαστεριά...», http://rembetikoidialogoigmail.blogspot.gr/2011/07/blog-post_3267.html (παραπέμποντας ως πηγή στο: <http://www.rembetiko.gr/forums/showthread.php?t=23598&p=210698#post210698> (Ρεμπέτικο Φόρουμ) [αναρτήθηκε την Κυριακή, 3 Ιουλίου 2011, και ανακτήθηκε από τον γράφοντα στις 27.07.2015].
- Nothopoulos James (1961-1962): «Η επίδρασις του κλέφτικου τραγουδιού εις τα τραγούδια της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΕ΄-ΙΣΤ΄, τχ. ΙΙΙ, Ηράκλειο, 1961-1962 [Πεπραγμένα Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου], σσ. 78-92.
- Roudometof Victor, Christou Miranda (2011): «1974 and Greek Cypriot Identity: The Division of Cyprus as Cultural Trauma» [στο:] Ron Eyerman, Jeffrey C. Alexander, Elizabeth Butler Breeze (επιμ.), *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*, New York: Routledge, σσ. 173-174.
- Saupier Guy (Michel) (2001): *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*. Φιλολογική επιμέλεια - Ευρετήρια: Γιώργος Ανδρειωμένος - Μετάφραση γαλλικών κειμένων: Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Αρχαιακό υλικό

- ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 428 (χφ. Σταύρου Εμμ. Φραγάκη, εκ Βισταγής Αμαρίου, 1904-1905).
- _____, αριθ. 46 (συλλογή παροιμιών του χωριού Αμιρών της επαρχίας Βιάννου του Νομού Λασηθίου Κρήτης, υπό Σταύρου Μ. Λουλάκι, τεταρτοετούς φιλολογίας, Μάρτιος 1917) [πρβλ. ΑΑ, ΛΑ, αριθ. 249].
- _____, αριθ. 132 (συλλογή κρητικών ασμάτων, Σ. Δεινάκις, 1919, αριθ. καταχώρησης 132 για το ΚΕΕΛ και 258 για το ΙΑΝΕ της ΑΑ).
- _____, αριθ. 1109Α (συλλογή Η. Lüdeke, Κρήτη, 1936).
- _____, αριθ. 1370 (χφ. από το Πάπιγκο Ζαγορίου, υποβληθέν από τον Πύρρο Γ. Στάρα, το 1939).
- _____, αριθ. 1841Α (συλλογή Δημ. Πετρόπουλου, λαογραφική αποστολή εις Κρήτην, Μάιος 1953).
- _____, αριθ. 1841Β (συλλογή Δημ. Πετρόπουλου, λαογραφική αποστολή εις Κρήτην, Μάιος 1953).
- _____, αριθ. 2321 (Αντ. Ιακ. Τρακάκη, Κάδρος Σελίνου Κρήτης, 1959).
- _____, αριθ. 2446 (συλλογή δημοτικών τραγουδιών Σοφάδων και Περιχώρων (Ν. Καρδίτσης), Αποστόλου Δημ. Γιωτάκου, Δ[ι]δασκά[λ]ου, 1962).
- _____, αριθ. 2748, δακτυλόγραφο (συλλογή λαογραφικού υλικού από την Κωστίνα Θεσπρωτίας Ηπείρου, υποβληθείσα την 20.08.1963, από τον εκεί καταγόμενον δάσκαλο Κωνσταντίνο Ιωαννίδη).
- _____, αριθ. 3008 (συλλογή Μανώλη Ι. Καλοκύρη, Ανώγεια Μυλοποτάμου Ρεθύμνης, 1966).
- _____, φάκελος κλέφτικα 3,57 / υποφάκελος Α΄.
- _____, φάκελος 4,1 / υποφάκελος 1.
- Χειρόγραφο συλλογής ριζιτικών τραγουδιών από το Κουστογέρακο Σελίνου του Ευάγγελου Ιωάνν. Γεωργιακάκη, 1961 (αρχείο Σταμάτη Αποστολάκη).

Διαφοροποιημένη διδασκαλία σε μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης στο μάθημα της Ιστορίας

Θεοδώρα Καρατσαφέρη¹

Περίληψη

Οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης καλούνται να διαχειριστούν μαθητές που αντιμετωπίζουν ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες όπως προβλήματα συμπεριφοράς, ελλειμματική προσοχή, αναπτυξιακές διαταραχές, φάσμα αυτισμού, ήπιες μορφές νοητικής υστέρησης, καθώς και σοβαρά προβλήματα υγείας. Η τάση να εκπαιδεύονται οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες σε ένα περιβάλλον χωρίς φραγμούς και διαχωριστικά πλαίσια αρκεί να ακολουθούν ένα διαφοροποιημένο πρόγραμμα διδασκαλίας γεγονός που αφορά τους δασκάλους της γενικής όσο και ειδικής εκπαίδευσης, αναδεικνύεται σήμερα σε διεθνές επίπεδο. Ο σχεδιασμός της εκπαιδευτικής πολιτικής των αναπτυγμένων χωρών υποστηρίζει το δικαίωμα που έχουν οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να διδάσκονται από κοινού με τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης. Εδώ εδράζεται η έννοια της ενσωμάτωσης και η αξία της ισότητας των ευκαιριών που ενισχύει το δικαίωμα του κάθε μαθητή να συμμετέχει σε οργανωμένο εκπαιδευτικό πλαίσιο και απορρίπτει τον διαχωρισμό και την απομάκρυνση των παιδιών από το σύνηθες σχολικό περιβάλλον.

Σε αυτό το πλαίσιο κινείται και η παρούσα έρευνα που διερευνά το είδος των πρακτικών διαφοροποιημένης διδασκαλίας που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας στα πλαίσια της τυπικής σχολικής τάξης και για μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, διαφοροποιημένη διδασκαλία, σχολική ενσωμάτωση, διδακτικές πρακτικές

doi:

¹ Διδάκτορας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

**Differentiated teaching to pupils with special educational needs
from general education teachers to the lesson of History**

Theodora Karatzaferi

Abstract

General education teachers are invited to manage students with special educational needs such as behavioral problems, attention deficit, developmental disorders, autism spectrum, mild mental retardation, and serious health problems.

The tendency to educate pupils with special educational needs in an environment without barriers and dividing frames is enough to follow a diversified teaching program, which is for teachers of general and special education, is now emerging at an international level.

The design of the educational policy of developed countries supports the right of pupils with special educational needs to be taught in common with children of formal development. Here is the concept of integration and the value of equal opportunities that enhances the right of every student to participate in an organized educational framework and rejects the separation and removal of children from the ordinary school environment.

In this context, the present study also explores the kind of differential teaching practices that primary school teachers adopt in the cognitive subject of History in the context of the formal school class and for students with special educational needs.

© 2018 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: special educational needs, differentiated teaching, school integration, teaching practices

Εισαγωγή

Οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης καλούνται να διαχειριστούν μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες όπως προβλήματα συμπεριφοράς, ελλειμματική προσοχή, αναπτυξιακές διαταραχές, φάσμα αυτισμού, ήπιες μορφές νοητικής υστέρησης, καθώς και σοβαρά προβλήματα υγείας. Η πλειοψηφία αυτών των μαθητών περνά το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής ζωής σε τμήματα γενικής εκπαίδευσης και σε τμήματα ένταξης σε πλαίσιο εξατομικευμένης διδασκαλίας (Heward, 2011:21). Η εμπειρία όμως αποδεικνύει ότι οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες είναι σε θέση να ακολουθήσουν ένα διαφοροποιημένο πρόγραμμα διδασκαλίας εντός της τάξης γενικής εκπαίδευσης γεγονός που αφορά το σύνολο των εκπαιδευτικών (Zigmond, 2007:151).

Η αντίληψη ότι οι μαθητές με ειδικά μαθησιακά προβλήματα είναι πολύ διαφορετικά παιδιά που ανήκουν σε αυστηρά διακριτή κατηγορία, χάνει συνεχώς έδαφος. Τα παιδιά με και χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες έχουν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές. Η τάση να εκπαιδεύονται οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες σε ένα περιβάλλον χωρίς φραγμούς και διαχωριστικά πλαίσια αναδεικνύεται σήμερα σε διεθνές επίπεδο (Νικόλσκυ, 2015).

Ο σχεδιασμός της εκπαιδευτικής πολιτικής των αναπτυγμένων χωρών υποστηρίζει το δικαίωμα που έχουν οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να διδάσκονται από κοινού με τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης. Εδώ εδράζεται η έννοια της ενσωμάτωσης και η αξία της ισότητας των ευκαιριών που ενισχύει το δικαίωμα του κάθε μαθητή να συμμετέχει σε οργανωμένο εκπαιδευτικό πλαίσιο και απορρίπτει τον διαχωρισμό και την απομάκρυνση των παιδιών από το σύνηθες σχολικό περιβάλλον. Κομβικό στοιχείο για την έννοια της σχολικής ενσωμάτωσης αποτελεί η διαφοροποίηση του αναλυτικού προγράμματος και της διδακτικής πρακτικής μέσα στην σχολική τάξη κατ' αντιστοιχία προς τις ιδιαίτερες δυσκολίες των μαθητών (Mittler 2000:18).

Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας αποτελεί σημαίνουσα διδακτική μέθοδο και πρακτική σε πολλά εκπαιδευτικά συστήματα (Βρετανία, Η.Π.Α., Καναδάς, Κύπρος κ.ά.), γιατί ανταποκρίνεται στις εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών και ταυτόχρονα λειτουργεί ως «μέσο παροχής αντισταθμιστικής αγωγής και κοινωνικής δικαιοσύνης» (Βαλιαντή, 2010· Βαλιαντή, 2013), αν και η αποτελεσματικότητά της στερείται ευρείας ερευνητικής τεκμηρίωσης (Κουτσελίνη, 2008).

Η πρωταρχική ευθύνη ενός εκπαιδευτικού είναι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της διδασκαλίας που παρέχει στους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες τη δυνατότητα να αποκτήσουν χρήσιμες γνώσεις και δεξιότητες που συμβάλλουν στην απόκτηση και διατήρηση θετικών αλλαγών στον τρόπο ζωής των μαθητών (Heward, 2011: XVII-XIX). Απαιτείται λοιπόν για τους εκπαιδευτικούς, συνεχή επιμόρφωση, μελέτη και έρευνα σε θέματα που αφορούν τα δικαιώματα και την εκπαίδευση παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (Πολυχρονοπούλου, 2012:7).

1. Θεωρητικό πλαίσιο της διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Η θεωρία της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, μεθοδολογικά, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κριτικής παιδαγωγικής. Βασίζεται στη θεωρία μάθησης του εποικοδομισμού και του κοινωνικού οικοδομισμού του Vygotsky δίνοντας έμφαση στον ρόλο του εκπαιδευτικού και την ενεργή συμμετοχή του μαθητή κατά τη διαδικασία απόκτησης της γνώσης σε συνάρτηση με τις αλληλεπιδράσεις του περιβάλλοντός του (Vygotsky, 1978). Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας είναι, από τη φύση της, μαθητοκεντρική. Η γνώση είναι σημαντική για τον μαθητή όταν συνδέεται με τις εμπειρίες του, την προϋπάρχουσα γνώση που διαθέτει ενεργοποιώντας γνωστικούς και μαθησιακούς μηχανισμούς και στρατηγικές.

Τα κύρια ποιοτικά χαρακτηριστικά της διαφοροποιημένης διδασκαλίας είναι η ευέλικτη ομαδοποίηση, η συμμετοχικότητα στη διδασκαλία και τη μάθηση, η δυνατότητα επιλογής για τους μαθητές, η συμμετοχική λύση προβλημάτων, η αξιοποίηση της αξιολόγησης, η ανατροφοδότηση του μαθητή, η προσαρμογή της διδασκαλίας εξαρχής και όχι μετά από αποτυχία του μαθητή γεγονός που λειτουργεί προληπτικά σε ό,τι αφορά την εμφάνιση ειδικών μαθησιακών δυσκολιών (Παντελιάδου & Αντωνίου, 2008:7-17· Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη στην Ειδική Αγωγή, 2009).

Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας επιτυγχάνεται με διαφοροποίηση του περιεχομένου του εκπαιδευτικού προγράμματος, των μεθόδων διδασκαλίας, της οργάνωσης της τάξης και του εκπαιδευτικού υλικού. Οι στρατηγικές και οι πρακτικές διδασκαλίας έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης Ελλήνων και ξένων ερευνητών (πρβλ. Μασσαγγούρας, 2008· Παντελιάδου & Αντωνίου, 2008· Meijer, Soriano & Watkins, 2007; Meijer, 2005; Tomlinson, 2004).

Ειδικότερα, η διαφοροποιημένη διδασκαλία σχεδιάζεται και προγραμματίζεται, ώστε να μπορεί να προσαρμόζεται και να εξελίσσεται δυναμικά ανταποκρινόμενη στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μαθητές με στόχο να ενθαρρύνει και να προωθήσει την ανάπτυξη στάσεων και δεξιοτήτων αυτόνομης μάθησης (Hall, 2002; Κουτσελίνη, 2001). Πραγματώνεται με την προσαρμογή του περιεχομένου της διδακτέας ύλης (περιεχόμενο), με την ενθάρρυνση της αυτόνομης σκέψης (διαδικασία) και με την παροχή ποικιλίας ευκαιριών στους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, ώστε να αποδείξουν τι έχουν μάθει (αποτέλεσμα) σε ένα ασφαλές και ευχάριστο περιβάλλον (Smutny, 2003).

Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο ενδοσχολικοί και εξωσχολικοί παράγοντες επιδρούν και επηρεάζουν τον μαθητή, τον ρυθμό και τη διαδικασία μάθησης, ενώ προσδίδουν στο σχολείο και τη διδασκαλία έναν αντισταθμιστικό ρόλο μεγιστοποιώντας τις ευκαιρίες για μάθηση (Apple, 1993). Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η διαφοροποίηση της διδασκαλίας δεν πρέπει να συγχέεται με την εξατομικευμένη διδασκαλία στο πλαίσιο της οποίας σχεδιάζονται δραστηριότητες ατομικά για έναν και μόνο μαθητή (Tomlinson, 2001).

Η διαφοροποιημένη διδασκαλία αποδέχεται την αξιολόγηση ως διαγνωστική πρακτική με στόχο να προσφέρει στον εκπαιδευτικό δεδομένα για τη μαθησιακή ετοιμότητα, τις δεξιότητες, τα ενδιαφέροντα και το μαθησιακό προφίλ του μαθητή. Η αξιολόγηση είναι ο μηχανισμός που βοηθά τον εκπαιδευτικό να κατανοήσει τον

τρόπο με τον οποίο θα διαφοροποιήσει τη διδασκαλία του. Η αξιολόγηση δίνει εικόνα για το ποιοι μαθητές κατανοούν το περιεχόμενο της διδασκαλίας και ποιοι μπορούν να εργαστούν για την επίτευξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων, το επίπεδο που μπορούν να φτάσουν και τον βαθμό ενδιαφέροντος που έχουν. Ο εκπαιδευτικός διαμορφώνει το μάθημα με στόχο να βοηθήσει τον κάθε μαθητή ξεχωριστά και να προχωρήσει πέρα από το σημείο στο οποίο βρίσκεται.

Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας ακολουθεί αρχές όπως ο σεβασμός στα ειδικά εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά και τις αντοχές του παιδιού προκειμένου να επιτύχει συμμετοχή του συνόλου των μαθητών σε εργασίες με διαφορετικό ρυθμό και τρόπο, συνεργασία εκπαιδευτικού και μαθητών στον σχεδιασμό της σχολικής εργασίας και συνεχή ανατροφοδότηση μεταξύ διδασκαλίας και αξιολόγησης (Tomlinson, 2004).

Η διαφοροποιημένη διδασκαλία είναι μορφή έμμεσης διδασκαλίας που δίνει έμφαση στην καλλιέργεια δεξιοτήτων και στάσεων με τεχνικές προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι. Τέτοιες τεχνικές είναι οι προκαταβολικοί οργανωτές (προφορικές ή γραπτές ανακοινώσεις του εκπαιδευτικού), η αξιοποίηση των ιδεών των μαθητών, η χρήση παραδειγμάτων και τέλος η ομαδική εργασία στην τάξη (Τριλιανός, 2003:168-176).

2. Διαφοροποιημένη συνεργατική διδασκαλία και σχολική ενσωμάτωση

Η συνεργατική διδασκαλία μεταξύ εκπαιδευτικών γενικής και ειδικής εκπαίδευσης αποτελεί βασική προϋπόθεση για την επιτυχία του θεσμού της ενσωμάτωσης (Hehir & Katzman, 2012; Bove, 2005). Η συνεργασία είναι δύσκολο έργο σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, υπάρχουν σχολεία ανταγωνιστικά και συνεργατικά. Σε ένα σχολείο με ανταγωνιστικό χαρακτήρα, οι εκπαιδευτικοί ανταγωνίζονται να ξεπεράσουν τους συναδέλφους τους, γιατί η εξέλιξή τους μπορεί να εξαρτηθεί από την αποτυχία του άλλου. Αντίθετα, σε ένα σχολείο συνεργατικό, οι εκπαιδευτικοί νιώθουν πως αγωνίζονται για τον ίδιο σκοπό κι ότι η επιτυχία τους επηρεάζεται από την επιτυχία των συναδέλφων τους (Ainscow, 1999:136-138). Σε τέτοιου είδους σχολικά συστήματα αξιοποιείται η γνώση και η εμπειρία του κάθε εκπαιδευτικού. Έρευνες αποδεικνύουν ότι οι εκπαιδευτικοί της ειδικής και γενικής εκπαίδευσης δεν γνωρίζουν ποιος είναι ο συνεργατικός ρόλος τους στο πλαίσιο της τάξης (Μπέλιου, 2004).

Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να συνεργάζονται παραγωγικά μαθαίνοντας ο ένας από τον άλλον με το να μοιράζονται την εμπειρία και τη γνώση τους, να σχεδιάζουν, να προγραμματίζουν, να ανταλλάσσουν πληροφορίες, να αλληλοϋποστηρίζονται, καθώς και να αναζητούν αποτελεσματικότερους τρόπους επικοινωνίας με βασικό σκοπό την ενίσχυση των κινήτρων του παιδιού για μάθηση (Γενά, 2004:215). Η συμμετοχή σε δομές συνεργατικής μάθησης βοηθάει σημαντικά τα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να συμμετέχουν στις εργασίες με τον δικό τους ρυθμό και σύμφωνα με το προσωπικό μαθησιακό στυλ.

Η εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε θέματα συνεργατικής μάθησης, καθώς και η παροχή της κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενταξιακών σχολείων και την προώθηση της σχολικής ενσωμάτωσης (Πολυχρονόπουλου, 2012:341).

3. Διαφοροποιημένη διδασκαλία και η διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας

Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας μπορεί να ενισχύσει την προσπάθεια του εκπαιδευτικού προσαρμόζοντας τη διδακτική πράξη στις ανάγκες των μαθητών. Ο εκπαιδευτικός θα βρει τους τρόπους με τους οποίους οι μαθητές, με διαφορετικό επίπεδο ετοιμότητας, ενδιαφέροντα, μαθησιακό προφίλ, κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, βιολογικά και ψυχοσυναισθηματικά χαρακτηριστικά μπορούν να οικοδομήσουν τη νέα γνώση. Ο εκπαιδευτικός, όταν διαφοροποιεί τη διδασκαλία αρχίζει από το σημείο στο οποίο βρίσκονται οι μαθητές και χρησιμοποιεί κλιμακωτά τους βαθμούς πολυπλοκότητας (Βαλιαντή, 2010· Koutselini & Valiande, 2009; Koutselini, 2008).

Ο εκπαιδευτικός δίνει ευκαιρίες σε κάθε μαθητή να εμβαθύνει στη μάθηση, διασφαλίζει ότι οι αδύναμοι, οι προχωρημένοι και οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες σκέφτονται και εργάζονται παραγωγικά επιτυγχάνοντας περισσότερα από όσα είχαν αρχικά προγραμματίσει. Δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να μάθουν μέσω βιωματικής μάθησης. Αποδέχεται όλους τους μαθητές με τις αδυναμίες τους και αναμένει από όλους, ανάλογα με τις ικανότητές τους, να εξελιχθούν.

Ο εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί ευέλικτα τον χρόνο, εφαρμόζει στοχευμένες εκπαιδευτικές στρατηγικές και γίνεται συνεργάτης με τους μαθητές. Προβάνει σε διάγνωση των ειδικών εκπαιδευτικών δυσκολιών των μαθητών του και καθορίζει την καταλληλότερη διδασκαλία γι' αυτούς. Τοποθετεί την στοχευμένη διδασκαλία στη θέση του μονοδιάστατου τρόπου εργασίας, γιατί αναγνωρίζει ότι κάθε μαθητής είναι άτομο που έχει την ιδιαιτερότητά του. Ο εκπαιδευτικός κατανοεί τόσο τους κανόνες που αφορούν την ομαδική όσο και την ατομική εργασία, χρησιμοποιεί, δηλαδή, ποικιλία διδακτικών στρατηγικών που τον βοηθούν να επικεντρωθεί όχι μόνο σε ολόκληρη την τάξη, αλλά και σε κάθε μαθητή ξεχωριστά καθώς και σε μικρές ομάδες (Tomlinson, 2004:8-10). Σε αυτό το σημείο μπορούμε να επισημάνουμε ότι πολλοί ερευνητές έχουν ασχοληθεί με την αδυναμία των εκπαιδευτικών να επιφέρουν αλλαγές στον τρόπο εργασίας τους, καθώς και το ότι η διδακτική διαφοροποίηση δεν είναι μια από τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι (Vlachou, Didaskalou & Voudouri, 2009; Tomlinson, 2004:43).

Οι μαθητές διαφέρουν ως προς την ετοιμότητα (το σημείο εισόδου σε μια συγκεκριμένη έννοια/ δεξιότητα), το ενδιαφέρον (έλξη/ την περιέργεια για ένα συγκεκριμένο θέμα) και το μαθησιακό προφίλ (ο τρόπος με τον οποίο μαθαίνουν). Σε οποιοδήποτε σημείο ενός μαθήματος, ο εκπαιδευτικός μπορεί να τροποποιήσει ένα ή περισσότερα στοιχεία της διδασκαλίας (περιεχόμενο, διαδικασία, αποτέλεσμα) λαμβάνοντας υπόψη ένα ή περισσότερα χαρακτηριστικά των μαθητών (ετοιμότητα, ενδιαφέρον, μαθησιακό προφίλ). Όμως δεν χρειάζεται να διαφοροποιήσει όλα τα στοιχεία διδασκαλίας με όλους τους πιθανούς τρόπους. Οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές συνεργάζονται με διάφορους τρόπους και ακολουθούν διαφορετικούς ρυθμούς.

Το μάθημα της Ιστορίας στο σύγχρονο σχολείο απαιτεί ανανέωση και προσαρμογή στις πολυεπίπεδες ανάγκες του συνόλου των μαθητών με και χωρίς εκπαιδευτικές ανάγκες τόσο ως προς τις θεματικές ενότητες και το περιεχόμενο σπουδών, όσο και ως προς τη διδακτική μεθοδολογία, γιατί οι μαθητές δεν θα

πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παθητικοί δέκτες, αλλά θα πρέπει να ενθαρρύνονται μέσα από ευέλικτες διδακτικές προσεγγίσεις (Λεοντσίνης, 2003:11-12).

Η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και η ανάδειξη αυτής της σχέσης προωθείται με την αναζήτηση, τη μελέτη, την έρευνα, τη σύγκριση, τη διερεύνηση, την επεξεργασία και αξιοποίηση των πηγών.

Το μάθημα της Ιστορίας μέσα στην τάξη στηρίζεται στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών με και χωρίς εκπαιδευτικές ανάγκες και απαιτεί την οργάνωση συγκεκριμένου μαθησιακού περιβάλλοντος. Βέβαια με την πορεία και εξέλιξη της εργασίας οδηγούμαστε σε συνθήκες μαθητικής αυτονομίας. Ξεφεύγουμε από την άμεση, μετωπική διδασκαλία και οδηγούμαστε στη διαφοροποίηση της διδασκαλίας, σε μορφές ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας και τρόπου εργασίας των μαθητών (ibid:135-143).

Μεθοδολογία της έρευνας

Βασικός στόχος της έρευνας είναι η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στο μάθημα της Ιστορίας για μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες εντός της τυπικής σχολικής τάξης.

Σκοπός κατέστη να διερευνηθεί αν και με ποιες τεχνικές ο εκπαιδευτικός διαφοροποιεί τις διδακτικές πρακτικές, καθώς και την συχνότητα που αυτό συμβαίνει λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των εκπαιδευτικών αναγκών των μαθητών τυπικής ανάπτυξης, καθώς και εκείνων που εμφανίζουν ειδικές μαθησιακές ανάγκες με ή χωρίς διάγνωση από ΚΕ.Δ.Δ.Υ.2. Επίσης διερευνάται ο τρόπος που αξιοποιείται η πρακτική της διδακτικής διαφοροποίησης στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας για τους μαθητές τυπικής ανάπτυξης, καθώς και για εκείνους με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Η έρευνα διεξήχθη από 8 Ιανουαρίου έως 28 Φεβρουαρίου 2018. Προηγήθηκε ενημέρωση και συνεννόηση με τους Διευθυντές των σχολείων κατόπιν διανεμήθηκαν τα ερωτηματολόγια και αφού δόθηκαν οδηγίες συμπληρώθηκαν μόνο από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης (κλάδου ΠΕ 70: Δάσκαλοι) σε δείγμα πενήντα τεσσάρων (N:54) εκπαιδευτικών δημοτικών σχολείων εκ των οποίων τα τρία δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και δύο ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Ερευνητικό εργαλείο

Ερευνητικό εργαλείο της έρευνας επιλέχθηκε ερωτηματολόγιο υποκειμενικής εκτίμησης ομοιογενούς ομάδας εργαζομένων που αποτελείται από δύο βασικά μέρη με σύνολο είκοσι ερωτημάτων. Το πρώτο μέρος αποτελείται από εννέα ερωτήματα που διερευνούν τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων και το δεύτερο μέρος από ένδεκα ερωτήματα που αναφέρονται στις διδακτικές παρεμβάσεις που εφαρμόζονται μέσα στην σχολική τάξη. Οι ερωτήσεις διακρίνονται σε: α) κλειστού τύπου («Ναι», «Όχι»), β) σε πολλαπλών επιλογών πεντάβαθμης κλίμακας τύπου Likert που διερευνούν τη συχνότητα («Πάντα», «Συχνά», «Μερικές φορές», «Σπάνια», «Ποτέ») και σε γ) ανοικτού τύπου ερωτήματα, με επιμέρους ανοικτά υποερωτήματα, που βοηθούν τον ερωτώμενο να δώσει διευκρινιστικές απαντήσεις.

² ΚΕ.Δ.Δ.Υ.: Κέντρο Διαφοροδιάγνωσης, Διάγνωσης και Υποστήριξης μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Στατιστική ανάλυση

Η διαδικασία της στατιστικής ανάλυσης δεδομένων και ειδικότερα η επεξεργασία των μεταβλητών, καθώς και τα διαγράμματα συχνοτήτων, πραγματοποιήθηκε με το στατιστικό πρόγραμμα Statistical Package for Social Science (SPSS for Windows, Version 24.0).

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά είναι ποιοτικές/ κατηγορικές μεταβλητές, όπου οι απαντήσεις κλιμακώνονται σε 5βαθμη κλίμακα που αποτυπώνει τη συχνότητα εμφάνισης των μεταβλητών. Ως καταλληλότερος στατιστικός έλεγχος επιλέχθηκε ο χ^2 για την ανεξαρτησία των κατηγορικών μεταβλητών (Ross, 2010; Argesti & Franklin, 2009). Ο έλεγχος χ^2 ανεξαρτησίας των μεταβλητών της έρευνας παρουσιάζει τα P-Value για τον ασυμπτωματικό έλεγχο και για τον έλεγχο με την τεχνική Monte Carlo (Mehta & Nitin, IBM SPSS Exact Tests 24). Ο δείκτης Cronbach's α επιλέχθηκε για την εγκυρότητα των ερωτήσεων, ενώ το επίπεδο σημαντικότητας ορίστηκε στο $p < 0,05$ (Bell, 1997; Φίλιας, 1993).

Αποτελέσματα της έρευνας

I. Περιγραφή του δείγματος

Το πρώτο μέρος της έρευνας αποτελείται από εννέα ερωτήσεις (ερωτήματα 1 - 9) που αποτυπώνουν τα δημογραφικά στοιχεία της έρευνας. Η συμμετοχή στην παρούσα έρευνα ανήλθε σε πενήντα τέσσερις (54) εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης (ΠΕ 70). Είκοσι επτά (27) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 50% υπηρετούν στη δημόσια εκπαίδευση και το υπόλοιπο 50% στην ιδιωτική. Ειδικότερα, τριάντα τέσσερις (34) γυναίκες σε ποσοστό 63% και είκοσι (20) άνδρες σε ποσοστό 37%. Ηλικιακά οι εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 38,85% εντάσσονται σε δύο κατηγορίες αυτές των 25 - 35 ετών και 46 - 55 ετών καλύπτοντας σε ποσοστό το 77,70% των συμμετεχόντων στην έρευνα, ενώ είκοσι ένας (21) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 38,85% δήλωσαν 0 - 10 έτη διδακτικής εμπειρίας, καθώς και υψηλό επίπεδο μόρφωσης βάσει των τυπικών προσόντων. Είκοσι τρεις (23) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 42,55% δηλώνουν ότι στο σχολείο τους λειτουργεί Τμήμα Ένταξης, ενώ τριάντα ένας (31) εκπαιδευτικοί και σε ποσοστό 57,35% απαντούν ότι δεν λειτουργεί. Τριάντα τρεις (33) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 61,05% απαντούν πως στο τμήμα τους υπάρχουν μαθητές με διάγνωση από ΚΕ.Δ.Δ.Υ., ενώ είκοσι ένας (21) εκπαιδευτικοί και σε ποσοστό 38,85% απαντούν πως δεν υπάρχουν. Σαράντα οκτώ (48) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 88,90% απαντούν ότι υπάρχουν στο τμήμα τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης χωρίς να έχουν διαγνωσθεί από τον επίσημο φορέα του Υπουργείου (ΚΕ.Δ.Δ.Υ.), ενώ έξι (6) εκπαιδευτικοί και σε ποσοστό 11,10% απαντούν ότι δεν έχουν μη διαγνωσμένους μαθητές. Οι εκπαιδευτικοί έχουν παρακολουθήσει προγράμματα επιμόρφωσης για μαθητές με δυσκολίες μάθησης. Από τις απαντήσεις προκύπτει ότι τριάντα επτά (37) εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 68,50% απαντούν καταφατικά, ενώ δέκα επτά (17) εκπαιδευτικοί και σε ποσοστό 31,50% απαντούν αρνητικά (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1. Περιγραφή του δείγματος βάσει κατηγορικών μεταβλητών.

Μεταβλητή	N	%
Φύλο		
Άνδρες	20	37%
Γυναίκες	34	63%
Ηλικία		
25 - 35 ετών	21	38,85%
36 - 45 ετών	11	20,35%
46 - 55 ετών	21	38,85%
56 ετών και άνω	1	1,85%
Έτη διδακτικής προϋπηρεσίας		
0 - 10 έτη	21	38,85%
11 - 20 έτη	17	31,45%
21 - 30 έτη	15	27,75%
31 έτη και άνω	1	1,85%

II. Βαθμολογία των ερωτήσεων στο σύνολο του δείγματος

Το δεύτερο μέρος της παρούσας έρευνας αποτελείται από ένδεκα ερωτήσεις (ερωτήματα 10 - 20) που αποτυπώνουν τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το αν υιοθετούν και εφαρμόζουν πρακτικές διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη τους και ειδικότερα αν κάνουν διδακτικές παρεμβάσεις με στόχο να αποσοβήσουν μαθησιακά προβλήματα που εντείνουν τις μαθησιακές ανισότητες και τα ελλείμματα των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Οι ένδεκα αυτές ερωτήσεις κατανέμονται σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα (ερωτήματα 10 - 13) αναφέρεται στον σχεδιασμό της διαφοροποιημένης διδασκαλίας και η δεύτερη ενότητα (ερωτήματα 14 - 20) στις διδακτικές μεθόδους, παρεμβάσεις και τεχνικές που ακολουθούνται βάσει της διδακτικής διαφοροποίησης.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων της πρώτης ενότητας (ερωτήματα 10 - 13) για τον σχεδιασμό της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στο σύνολο του δείγματος με τις ερωτήσεις 11 και 13 να συγκεντρώνουν τις μεγαλύτερες βαθμολογίες και με την ερώτηση 12 να έχει τη μικρότερη.

Πίνακας 2

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	Μ.Ο.	Τυπική απόκλιση
E 11	Διαφοροποίηση σχεδιασμού της διδασκαλίας βάσει του μαθησιακού προφίλ των μαθητών	3,72	0,93
E 13	Σχεδιασμός διδασκαλίας της Ιστορίας (περιεχόμενο ενότητας, διδακτικές μέθοδοι και μέσα, ανάγκες των μαθητών, αριθμός των μαθητών του τμήματος με δυσκολίες μάθησης και συνολικός αριθμός των μαθητών του τμήματος)	3,50	1,16
E 12	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών μόνο για τους διαγνωσμένους μαθητές από το ΚΕ.Δ.Δ.Υ.	1,75	1,06

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων της δεύτερης ενότητας (ερωτήματα 14 - 20) για τις διδακτικές μεθόδους, παρεμβάσεις και τεχνικές που ακολουθούνται βάσει της διδακτικής διαφοροποίησης στο σύνολο του δείγματος με τις ερωτήσεις 15 και 16 να συγκεντρώνουν τις μεγαλύτερες βαθμολογίες και με την ερώτηση 18 να έχει τη μικρότερη.

Πίνακας 3

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	Μ.Ο.	Τυπική απόκλιση
E 15	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά συμβόλαια, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη)	3,70	0,95
E 16	Διδακτικά μέσα και τεχνικές χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (εισήγηση, προϋπάρχουσα γνώση των μαθητών, περίληψη, πλαγιότιτλοι, λέξεις-κλειδιά, παραδείγματα, ομαδική συζήτηση, πρωτοβουλίες μαθητών, εννοιολογικό χάρτη, πίνακες και διαγράμματα, αυτοαξιολόγηση).	3,42	1,03
E 18	Οι εκπαιδευτικοί, στο μάθημα της Ιστορίας, με τη βοήθεια της αξιολόγησης διαπιστώνουν ότι μαθητές εργάζονται με στόχο την απόκτηση δεξιοτήτων.	2,65	1,31

III. Συγκριτική αξιολόγηση της βαθμολογίας των ερωτήσεων βάσει επιλεγμένων κατηγορικών μεταβλητών

Η εφαρμογή της δοκιμασίας χ^2 (ασυμπτωματικό και Monte Carlo) αξιοποιήθηκε στις ερωτήσεις των ενοτήτων του ερωτηματολογίου σε σχέση με τις επιλεγμένες κατηγορικές μεταβλητές. Ειδικότερα:

Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τον σχεδιασμό της διαφοροποιημένης διδασκαλίας σε συσχέτιση με τη μεταβλητή του φύλου.

Πίνακας 4

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 10	Παράμετροι για τον σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας (γνωστικό και μαθησιακό επίπεδο των μαθητών, εκπαιδευτικές ανάγκες, παρώθηση και ενδυνάμωση των μαθητών, εκπαιδευτικοί στόχοι, περιεχόμενο διδακτικής ενότητας).	,000	.000 ^b
E 11	Διαφοροποίηση σχεδιασμού της διδασκαλίας βάσει του μαθησιακού προφίλ των μαθητών.	,018	.016 ^b
E 12	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών μόνο για τους διαγνωσμένους μαθητές από το ΚΕ.Δ.Δ.Υ.	,000	.000 ^b
E 13	Σχεδιασμός διδασκαλίας της Ιστορίας (περιεχόμενο ενότητας, διδακτικές μέθοδοι και μέσα, ανάγκες των μαθητών, αριθμός των μαθητών του τμήματος με δυσκολίες μάθησης και συνολικός αριθμός των μαθητών του τμήματος).	,001	.001 ^b

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τις διδακτικές μεθόδους, παρεμβάσεις και τεχνικές που ακολουθούνται βάσει της διδακτικής διαφοροποίησης σε συσχέτιση με τη μεταβλητή του φύλου.

Πίνακας 5

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 14	Οι δάσκαλοι στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες υιοθετούν κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά σύμβολα, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη.	,000	.000 ^b
E 15	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά σύμβολα, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη)	,017	.015 ^b

Διαφοροποιημένη διδασκαλία σε μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης στο μάθημα της Ιστορίας

E 16	Διδακτικά μέσα και τεχνικές χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (εισήγηση, προϋπάρχουσα γνώση των μαθητών, περίληψη, πλαγιότιτλοι, λέξεις-κλειδιά, παραδείγματα, ομαδική συζήτηση, πρωτοβουλίες μαθητών, εννοιολογικός χάρτης, πίνακες και διαγράμματα, αυτοαξιολόγηση).	,001	.001 ^b
E 17	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τη διδασκαλία ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το μαθησιακό περιβάλλον, όταν οι μαθητές με δυσκολίες μάθησης δεν κατακτούν τους στόχους του μαθήματος της Ιστορίας.	,000	.000 ^b
E 18	Οι δάσκαλοι, στο μάθημα της Ιστορίας, με τη βοήθεια της αξιολόγησης διαπιστώνουν ότι μαθητές εργάζονται με στόχο την απόκτηση δεξιοτήτων.	,006	.005 ^b
E 19	Οι καλές διδακτικές πρακτικές στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, μπορούν να εφαρμοστούν στη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων.	,004	.003 ^b
E 20	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τον τρόπο εργασίας τους για τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης σε σχέση με τους μαθητές τυπικής ανάπτυξης, στο μάθημα της Ιστορίας.	,014	.018 ^b

Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τον σχεδιασμό της διαφοροποιημένης διδασκαλίας σε συσχέτιση με τη μεταβλητή της ηλικίας.

Πίνακας 6

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 10	Παράμετροι για τον σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας (γνωστικό και μαθησιακό επίπεδο των μαθητών, εκπαιδευτικές ανάγκες, παρώθηση και ενδυνάμωση των μαθητών, εκπαιδευτικοί στόχοι, περιεχόμενο διδακτικής ενότητας).	,001	.001 ^b
E 11	Διαφοροποίηση σχεδιασμού της διδασκαλίας βάσει του μαθησιακού προφίλ των μαθητών.	,012	.010 ^b
E 12	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών μόνο για τους διαγνωσμένους μαθητές από το ΚΕ.Δ.Δ.Υ.	,000	.000 ^b
E 13	Σχεδιασμός διδασκαλίας της Ιστορίας (περιεχόμενο ενότητας, διδακτικές μέθοδοι και μέσα, ανάγκες των μαθητών, αριθμός των μαθητών του τμήματος με δυσκολίες μάθησης και συνολικός αριθμός των μαθητών του τμήματος).	,000	.000 ^b

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τις διδακτικές μεθόδους, παρεμβάσεις και τεχνικές που ακολουθούνται βάσει της διδακτικής διαφοροποίησης σε συσχέτιση με τη μεταβλητή της ηλικίας.

Πίνακας 7

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 14	Οι δάσκαλοι στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες υιοθετούν κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά σύμβολα, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη.	,025	.023^b
E 15	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά σύμβολα, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη)	,002	.002^b
E 16	Διδακτικά μέσα και τεχνικές χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (εισήγηση, προϋπάρχουσα γνώση των μαθητών, περίληψη, πλαγιότιτλοι, λέξεις-κλειδιά, παραδείγματα, ομαδική συζήτηση, πρωτοβουλίες μαθητών, εννοιολογικός χάρτης, πίνακες και διαγράμματα, αυτοαξιολόγηση).	,008	.006^b
E 17	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τη διδασκαλία ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το μαθησιακό περιβάλλον, όταν οι μαθητές με δυσκολίες μάθησης δεν κατακτούν τους στόχους του μαθήματος της Ιστορίας.	,010	.008^b
E 18	Οι δάσκαλοι, στο μάθημα της Ιστορίας, με τη βοήθεια της αξιολόγησης διαπιστώνουν ότι μαθητές εργάζονται με στόχο την απόκτηση δεξιοτήτων.	,000	.000^b
E 19	Οι καλές διδακτικές πρακτικές στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, μπορούν να εφαρμοστούν στη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων.	,019	.017^b
E 20	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τον τρόπο εργασίας τους για τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης σε σχέση με τους μαθητές τυπικής ανάπτυξης, στο μάθημα της Ιστορίας.	,005	.004^b

Διαφοροποιημένη διδασκαλία σε μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες από εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας γενικής εκπαίδευσης στο μάθημα της Ιστορίας

Ο Πίνακας 8 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τον σχεδιασμό της διαφοροποιημένης διδασκαλίας σε συσχέτιση με τη μεταβλητή των ετών προϋπηρεσίας.

Πίνακας 8

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 10	Παράμετροι για τον σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας (γνωστικό και μαθησιακό επίπεδο των μαθητών, εκπαιδευτικές ανάγκες, παρώθηση και ενδυνάμωση των μαθητών, εκπαιδευτικοί στόχοι, περιεχόμενο διδακτικής ενότητας).	,000	.000 ^b
E 11	Διαφοροποίηση σχεδιασμού της διδασκαλίας βάσει του μαθησιακού προφίλ των μαθητών.	,000	.000 ^b
E 12	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών μόνο για τους διαγνωσμένους μαθητές από το ΚΕ.Δ.Δ.Υ.	,012	.014 ^b
E 13	Σχεδιασμός διδασκαλίας της Ιστορίας (περιεχόμενο ενότητας, διδακτικές μέθοδοι και μέσα, ανάγκες των μαθητών, αριθμός των μαθητών του τμήματος με δυσκολίες μάθησης και συνολικός αριθμός των μαθητών του τμήματος).	,001	.001 ^b

Ο Πίνακας 9 παρουσιάζει τη βαθμολογία των ερωτήσεων στην ενότητα για τις διδακτικές μεθόδους, παρεμβάσεις και τεχνικές που ακολουθούνται βάσει της διδακτικής διαφοροποίησης σε συσχέτιση με τη μεταβλητή των ετών προϋπηρεσίας.

Πίνακας 9

Αριθμός ερώτησης	Ανάλυση ερώτησης	p1	p2
E 14	Οι δάσκαλοι στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες υιοθετούν κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά συμβόλαια, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη.	,003	.002 ^b
E 15	Εφαρμογή διδακτικών πρακτικών σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά συμβόλαια, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη)	,025	.025 ^b
E 16	Διδακτικά μέσα και τεχνικές χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες (εισήγηση, προϋπάρχουσα γνώση των	,019	.017 ^b

	μαθητών, περίληψη, πλαγιότιτλοι, λέξεις-κλειδιά, παραδείγματα, ομαδική συζήτηση, πρωτοβουλίες μαθητών, εννοιολογικός χάρτης, πίνακες και διαγράμματα, αυτοαξιολόγηση).		
E 17	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τη διδασκαλία ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το μαθησιακό περιβάλλον, όταν οι μαθητές με δυσκολίες μάθησης δεν κατακτούν τους στόχους του μαθήματος της Ιστορίας.	,002	.002 ^b
E 18	Οι δάσκαλοι, στο μάθημα της Ιστορίας, με τη βοήθεια της αξιολόγησης διαπιστώνουν ότι μαθητές εργάζονται με στόχο την απόκτηση δεξιοτήτων.	,001	.001 ^b
E 19	Οι καλές διδακτικές πρακτικές στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, μπορούν να εφαρμοστούν στη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων.	,001	.001 ^b
E 20	Οι δάσκαλοι διαφοροποιούν τον τρόπο εργασίας τους για τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης σε σχέση με τους μαθητές τυπικής ανάπτυξης, στο μάθημα της Ιστορίας.	,012	.010 ^b

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα διεξήχθη βάσει κοινού ερωτηματολογίου για εκπαιδευτικούς δημόσιων και ιδιωτικών δημοτικών σχολείων καταγράφοντας τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών και αποτυπώνει τις απόψεις τους σχετικά με το αν υιοθετούν σχεδιασμό και εφαρμόζουν παρεμβάσεις διαφοροποιημένης διδασκαλίας με στόχο να εξομαλύνουν τις μαθησιακές ανισότητες και τα ελλείμματα των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά το μεγαλύτερο ποσοστό των εκπαιδευτικών που απάντησαν στην έρευνα είναι γυναίκες. Οι συμμετέχοντες ανήκουν στις κατηγορίες 25 - 35 ετών και 46 - 55 ετών, ενώ ένας εκπαιδευτικός είναι ηλικιακά άνω των 56 ετών και διαθέτει άνω των 30 ετών προϋπηρεσία. Το μεγαλύτερο ποσοστό έχει μέχρι 10 έτη διδακτικής εμπειρίας. Το μορφωτικό επίπεδο των εκπαιδευτικών είναι υψηλό και προκύπτει από τα τυπικά προσόντα που δηλώνουν οι ερωτώμενοι (βασικό πτυχίο, μεταπτυχιακοί τίτλοι, ξένες γλώσσες, πιστοποίηση Τ.Π.Ε.).

Σε τυπικά οργανωμένο πλαίσιο δεν υπάρχει στήριξη των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στις περιπτώσεις που δεν λειτουργεί Τμήμα Ένταξης στο σχολείο. Σε υψηλό ποσοστό υπάρχουν στο τμήμα μαθητές με διάγνωση από ΚΕ.Δ.Δ.Υ. καθώς και μαθητές με δυσκολίες μάθησης χωρίς να έχουν διαγνωσθεί από τον επίσημο φορέα του Υπουργείου (ΚΕ.Δ.Δ.Υ.).

Οι εκπαιδευτικοί έχουν παρακολουθήσει προγράμματα επιμόρφωσης για μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Τα προγράμματα επιμόρφωσης ήταν αποτελεσματικά ως προς το περιεχόμενό τους και βοήθησαν τους εκπαιδευτικούς, ενώ ένα αξιόλογο ποσοστό εκπαιδευτικών δεν δίνει καμία απάντηση σχετικά με τα προγράμματα επιμόρφωσης. Για ουσιαστικότερη επιμόρφωση οι εκπαιδευτικοί

προτείνουν βιωματικά σεμινάρια, ασύγχρονη τηλεεκπαίδευση, επιμόρφωση από εξειδικευμένους ειδικούς παιδαγωγούς και αξιοποίηση case study.

Οι παράμετροι που λαμβάνουν υπόψη οι εκπαιδευτικοί πριν προχωρήσουν στον σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας αφορούν το γνωστικό και μαθησιακό επίπεδο των μαθητών, τον βαθμό αντιληπτικότητας, τις επιδόσεις, το ενδιαφέρον και τις εκπαιδευτικές ανάγκες, την παρώθηση των μαθητών, τους εκπαιδευτικούς στόχους, καθώς και το περιεχόμενο της διδακτικής ενότητας.

Οι δάσκαλοι στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας υιοθετούν: κέντρα μάθησης, διαβαθμισμένες δραστηριότητες, μαθησιακά συμβόλαια, επικέντρωση της διδασκαλίας, μάθηση με λύση προβλήματος, ανεξάρτητη μελέτη.

Εφαρμόζουν τις πρακτικές της ετερογενούς ομαδοποίησης των μαθητών (μικρές, μικτές ομάδες), της συμμετοχικότητας των μαθητών στη διδασκαλία, την ανατροφοδότηση του μαθητή, την προσαρμογή του τρόπου διδασκαλίας στα προβλήματα των μαθητών, την παροχή ευκαιριών για συμμετοχή των μαθητών με εκπαιδευτικές εργασίες και δραστηριότητες, ως αντισταθμιστικό μέτρο, καθώς και πρωτοβουλίες και περιθώρια αυτενέργειας στους μαθητές.

Τα διδακτικά μέσα και τεχνικές που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στο μάθημα της Ιστορίας σε μαθητές με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες είναι η εισήγηση, οι πλαγιότιτλοι, τα παραδείγματα, η συμμετοχή των μαθητών σε δράσεις, οι πίνακες και τα διαγράμματα, οι νέες τεχνολογίες και η απλούστευση.

Οι καλές διδακτικές πρακτικές που είναι αποτελεσματικές στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, μπορούν να εφαρμοστούν στη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων και διαφοροποιούν τον τρόπο εργασίας για τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης σε σχέση με τους μαθητές τυπικής ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Ainscow, M. (1999). *Understanding the Development of inclusive Schools*. London: Falmer Press.
- Apple, M.W. (1993). *The Politics of Official Knowledge: Does a National Curriculum Make Sense?* *Teachers College Record*. Vol. 95, No 2, 222-241.
- Argesti, A. & Franklin, C. (2009). *Statistics: The Art and Science of Learning from Data*. Prentice-Hall.
- Βαλιαντή, Σ. (2013). Αποτελεσματική διδασκαλία σε τάξεις μικτής ικανότητας μέσω της διαφοροποίησης της διδασκαλίας: από τη θεωρία στην πράξη. Στο *Διαφοροποιημένη διδασκαλία: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές*. Αθήνα: Πεδίο. <http://www.researchgate.net/publication/>
- Βαλιαντή, Σ. (2010). *Διαφοροποίηση της διδασκαλίας/διαδικασίες μάθησης και αποτελέσματα σε τάξεις μικτής ικανότητας*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστημών της Αγωγής, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Bell, J. (1997). *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Bowe, F. (2005). *Making inclusion work*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
- Γενά, Α. (2004). Παιδιά με ήπιες διαταραχές μάθησης και συμπεριφοράς: Προϋποθέσεις και διδακτική μεθοδολογία για την εκπαίδευσή τους στη γενική τάξη. Στο Α. Καλαντζή- Αζίζη & Μ. Ζαφειρούλου (επιμ.). *Προσαρμογή στο σχολείο*, 194-221. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη στην Ειδική Αγωγή. (2009). *Βασικές αρχές για την προαγωγή της ποιότητας στη συνεκπαίδευση*. <http://www.european-agency.org/>
- Hall, T. (2002). *Differentiated instruction. Effective classroom practices report*. National Center on Accessing the General Curriculum, CAST, U.S. Office of Special Education Programs.
- Hehir, T. & Katzman, L. (2012). *Effective inclusive schools*. USA: Jossey-Bass.
- Heward, W.L. (2011). *Παιδιά με ειδικές ανάγκες. Μία εισαγωγή στην Ειδική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τόπος.
- Koutselini, M. & Valiande, S. (2009, July 19-22). *Techniques and principles underlying differentiated instruction*. SDE (Staff Development for Educators), National Conference on Differentiated Instruction, Las Vegas.
- Κουτσελίνη, Μ. (2008). *Εποικοδόμηση και διαφοροποίηση διδασκαλίας μάθησης σε τάξεις μικτής ικανότητας*. Λευκωσία.
- Koutselini, M. (2008). *Listening to students' voices for teaching in mixed ability classrooms: Presuppositions and considerations for differentiated instruction*. *Learning and Teaching*, 1 (1), 17-30.
- Κουτσελίνη, Μ. (2001). *Ανάπτυξη προγραμμάτων - θεωρία - έρευνα πράξη*. Λευκωσία.
- Λεοντσίνης, Γ. (2003). *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Ματσαγγούρας, Η. (2008). *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Meijer, C.J.W. Soriano, V. & Watkins, A. (2007). *Inclusive Education Across Europe: Reflections on 10 years of work from the European Agency for Development*

- in Special Needs Education. Association for Childhood Education International, Vol. 83, No. 6, 361.
- Meijer, C.J.W. (2005). Inclusive education and classroom practice in Secondary Education. Middelfart: European Agency for Development in Special Needs Education. Dänemark. <http://www.inklusion-online.net/index.php/inklusion-online/article/view/136/136>
- Μπέλιου, Β. (2004). Η αναγκαιότητα δομών στήριξης και βελτίωσης της λειτουργίας των τμημάτων ένταξης: Οι απόψεις των ειδικών παιδαγωγών. Στο Μ. Ζαφειρόπουλος, Γ. Κλεφτάρας, (επιμ.). Εφαρμοσμένη κλινική ψυχολογία του παιδιού, 65-106. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mittler, P. (2000). Working Towards Inclusive Education: Social Contexts. London: David Fulton Publishers.
- Νικόλσκυ, Δ. (2015). Το Δικαίωμα στην Εκπαίδευση. Το Βήμα Online. www.tovima.gr/opinions/article/?aid=755565
- Παντελιάδου, Σ. Αντωνίου, Φ. (επιμ.) (2008). Διδακτικές προσεγγίσεις και πρακτικές για μαθητές με Μαθησιακές Δυσκολίες. Βόλος: Γράφημα.
- Πολυχρονοπούλου, Σ. (2012). Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Αθήνα.
- Ross, L. & Matthews, B. (2010). Research Methods: A Practical Guide for the Social Sciences. Pearson Longman.
- Smutny, J. (2003). Differentiated Instruction. Phi Delta Kappa Fastbacks , 506 , 7-47.
- Tomlinson, C.A. (2004). Διαφοροποίηση της εργασίας στην αίθουσα διδασκαλίας. Ανταπόκριση στις ανάγκες όλων των μαθητών. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Tomlinson, C.A. (2001). How to Differentiate Instruction in Mixed-ability Classrooms. Virginia: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Τριλιανός, Α. (2003). Μεθοδολογία της σύγχρονης διδασκαλίας. Καινοτόμες επιστημονικές προσεγγίσεις στη διδακτική πράξη, τόμος Α΄. Αθήνα.
- Φίλιας, Β. (1993). Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τεχνικές των κοινωνικών ερευνών. Αθήνα: Gutenberg. (Συνεργάτες: Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών).
- Vlachou, A., Didaskalou, E., & Voudouri, E. (2009). Mainstream teachers' instructional adaptations: implications for inclusive responses, Journal Revista de Educacion, 349, 179-203.
- Vygotsky, L.S. (1978). Mind and society: The development of higher mental processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zigmond, A.S. (2007). Delivering special education is a two-person job: A call for unconventional thinking. In J.B. Crockett. M.M. Gerber & T.J. Landrum (Eds). Radical reform of special education, NJ: L. Erlbaum.

Οι γυναικείες θεότητες στο Αττικό και Ρωμαϊκό Πάνθεον

Ιωάννα- Σουλτάνα Κ. Κοτσώρη¹

Περίληψη

Ένα χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής θρησκείας είναι ο πολυθεϊσμός, γεγονός που οδήγησε στη συστηματική ομαδοποίηση των θεοτήτων με κοινό πεδίο δράσης, συγκεκριμένη ταυτότητα και ρόλο. Έτσι οι Έλληνες επινόησαν κάποιους συνδυασμούς θεοτήτων, τα λεγόμενα Πάνθεα, για τους οποίους σημαντικό είναι να κατανοήσουμε τους δεσμούς που τους συνδέουν, τις λατρείες που τους τιμούν, τα όρια των πεδίων δράσης τους, τους λόγους για τους οποίους γίνεται η επίκλησή τους. Το Πάνθεο διαφέρει από τόπο σε τόπο και εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου, την εισαγωγή λατρειών και νέων στοιχείων. Αντίθετα με τις ελληνικές θεότητες, οι Ρωμαίοι δεν αποδίδουν στους θεούς τους ανθρωπομορφικές συνήθειες και δεν έχουν διασωθεί πολλές αφηγήσεις με τις δραστηριότητές τους. Οι ρωμαϊκές θεότητες χαρακτηρίζονται από μια εντυπωσιακή ποικιλομορφία, τόσο όσον αφορά στον τρόπο προέλευσης ή εισαγωγής τους στην —επίσημη ή ανεπίσημη— ρωμαϊκή θρησκεία, όσο και σχετικά με τις λειτουργίες τις οποίες επιτελούσαν. Η παραδοσιακή θρησκεία της Ρώμης στηριζόταν στην ιδέα του συμβολαίου μεταξύ των θνητών και των θεών και καταλάμβανε σημαντική θέση σε όλες τις πτυχές της ζωής των Ρωμαίων. Προσφορές και θυσίες έπρεπε να γίνουν για τους θεούς, για να εξασφαλιστεί η εύνοιά τους

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Πάνθεον, αρχαίες ελληνικές θεές, εορτές, ρωμαϊκή θρησκεία

doi:

¹ Ε.Δι.Π., Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πρώην Ανατολικό Στρατόπεδο, Καλαμάτα, 24100, Ελλάδα, kotsori@uop.gr.

The female deities at the Attic and Roman Pantheon

Abstract

A characteristic of the ancient Greek religion is polytheism, which has led to the systematic grouping of deities with a common field of action, a specific identity as well as a role. So the Greeks devised some combinations of deities, the so-called Pantheas, for which it is important to understand the bonds that connect them, the cults that honor them, the boundaries of their fields of action, the reasons why they are invoked. Unlike the Greek deities, the Romans do not attribute to their gods anthropomorphic habits there are not so many narratives saved with their activities. The Roman deities are characterized by an impressive diversity, both in terms of their origin or their introduction to the - official or informal - Roman religion, and in the functions they performed. The traditional religion of Rome was based on the idea of a contract between the mortals and the gods and occupied an important place in all aspects of the Romans' life. Bids and sacrifices had to be made for the gods to ensure their favor.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: Pantheon, ancient Greek goddesses, feasts, Roman religion

Ένα χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής θρησκείας είναι ο πολυθεϊσμός, γεγονός που οδήγησε στη συστηματική ομαδοποίηση των θεοτήτων με κοινό πεδίο δράσης, συγκεκριμένη ταυτότητα και ρόλο. Έτσι οι Έλληνες επινόησαν κάποιους συνδυασμούς θεοτήτων, τα λεγόμενα Πάνθεα, για τους οποίους σημαντικό είναι να κατανοήσουμε τους δεσμούς που τους συνδέουν, τις λατρείες που τους τιμούν, τα όρια των πεδίων δράσης τους, τους λόγους για τους οποίους γίνεται η επίκλησή τους. Σημαντικότερο είναι ωστόσο να κατανοήσουμε ότι τα πάνθεα δεν είναι μόνο ένα απλό και συχνά πρόχειρο σύστημα θεών, αλλά ένας ολοζώντανος οργανισμός, δημιουργημένος βάση λογικής και λειτουργικής χρησιμότητάς του για την κοινωνία και την ιστορική περίοδο που τα δημιούργησε².

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι οι γυναικείες θεότητες του αττικού και ρωμαϊκού πανθέου. Στη ζωφόρο του Παρθενώνα, οι αναπαριστώμενες γυναικείες θεότητες είναι η Δήμητρα, η Ήρα, η Αφροδίτη, η Άρτεμις, και η Αθηνά, ενώ απουσιάζει η Εστία. Αν και στο δωδεκάθεο της ζωφόρου δεν αναπαρίσταται, αποτελεί σημαντικότερη θεότητα του αττικού πανθέου σε ιδιωτικό επίπεδο, καθώς η ύπαρξή του βωμού της μέσα σε κάθε σπίτι αποδεικνύει και το ιδιαίτερο του ρόλου της, χαρακτηριστικό παράδειγμα που μαρτυρά ότι το Πάνθεο έχει ευρύτερη έννοια από το τοπικό χαρακτήρα του τοπικού δωδεκάθεου³.

Αντίθετα με τις ελληνικές θεότητες, οι Ρωμαίοι δεν αποδίδουν στους θεούς τους ανθρωπομορφικές συνήθειες και δεν έχουν διασωθεί πολλές αφηγήσεις με τις δραστηριότητές τους. Οι ρωμαϊκές θεότητες χαρακτηρίζονται από μια εντυπωσιακή ποικιλομορφία, τόσο όσον αφορά στον τρόπο προέλευσης ή εισαγωγής τους στην — επίσημη ή ανεπίσημη — ρωμαϊκή θρησκεία, όσο και σχετικά με τις λειτουργίες τις οποίες επιτελούσαν. Σχετικά με το πρώτο κριτήριο, υπάρχουν πάρα πολλές κατηγορίες: θεότητες ιθαγενείς της ιταλικής χερσονήσου, θεότητες που προήλθαν από εχθρικούς λαούς, θεότητες οι οποίες εισήχθησαν από την Ελλάδα, την Αίγυπτο, τη Μικρά Ασία ή άλλες χώρες της Ανατολής.

Η παραδοσιακή θρησκεία της Ρώμης στηριζόταν στην ιδέα του συμβολαίου μεταξύ των θνητών και των θεών και καταλάμβανε σημαντική θέση σε όλες τις πτυχές της ζωής των Ρωμαίων. Προσφορές και θυσίες έπρεπε να γίνουν για τους θεούς, για να εξασφαλιστεί η εύνοιά τους⁴.

1. Οι γυναικείες θεότητες του αττικού πάνθεου

Το ελληνικό πάνθεον φαίνεται πως έχει συνταχθεί από τον 8ο αιώνα π.Χ. και ένα ποίημα που συνθέτει ο Ησίοδος πιθανόν στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα αυτού με τον τίτλο *Θεογονία* εμφανίζεται ως μια ταξινόμηση των λατρειών και των μύθων που αναφέρονταν στη γέννηση του κόσμου των θεών⁵. Το Πάνθεο διαφέρει από τόπο σε τόπο και εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου, την εισαγωγή λατρειών και νέων στοιχείων⁶. Μπορεί άλλωστε να χωριστεί σύμφωνα με τον χώρο τον οποίο επηρεάζει η κάθε θεότητα κι έτσι οι γυναικείες θεότητες χωρίζονται με τη σειρά τους σε θεές

² Zaidman, Pantel, 2009, σσ. 179-181.

³ Zaidman, Pantel, 2009, σ. 180, ενώ ο αριθμός δώδεκα των θεών παραμένει ίδιος, δυσκολεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την καταλογογράφηση και την μελέτη του συγκεκριμένου πανθέου.

⁴ Conolly, 2011, σ. 170.

⁵ Mosse, 1996, σ. 385.

⁶ Zaidman, Pantel, 2009, σ. 200.

μητέρες, όπως είναι η Ήρα, σε θεές κόρες, όπως η Άρτεμη και ανάλογα συμβολίζουν και συνδέονται με τη γονιμότητα, το γάμο ή τη σεξουαλικότητα⁷.

Ανάλογα με τον λόγο για τον οποίο γινόταν επίκληση στις αντίστοιχες θεότητες, οι Έλληνες τους προσέδιδαν διάφορα επίθετα. Συγκεκριμένα η Ήρα ονομαζόταν *Τελεία*, ως προστάτιδα του γάμου, η Άρτεμις *Ειλείθυια*, και *Λοχίας*, ως προστάτιδα θεά του τοκετού και η Δήμητρα *Κουροτρόφος*⁸. Ως πολιούχος των τροφών η Άρτεμις είχε το προσωνύμιο *Κορυθαλία*, η Αθηνά *Παρθένος*. Αλλά και άλλα προσωνύμια είναι γνωστά όπως Αθηνά *Πολιάδα*, Δήμητρα *Καλλιγένεια*, Αφροδίτη *Ουρανία* και Άρτεμη *Βραυρωνεία*⁹.

Εκτός από τη μεγάλη αυτή ομάδα των θεών του Ολύμπου υπήρχαν κι άλλες μορφές, δευτερεύουσες γυναικείες θεότητες, όπως η Ήβη που αντιπροσώπευε τη νεότητα, η Τύχη, η Λήθη, οι Ερινύες, οι Μούσες, οι Χάριτες, οι Σειρήνες, οι Μοίρες, οι Νύμφες, οι Ωκεανίδες, οι Ώρες¹⁰. Το πολυθεϊστικό σύστημα των Ελλήνων κατατάσσει τις θεότητες σύμφωνα με το ρόλο τους και τις δυνάμεις τους. Δυνάμεις που συμπληρώνονται από άλλες θεότητες. Παράδειγμα αυτών των συμπληρωματικών θεοτήτων αποτελεί η Πειθώ, η οποία συνοδεύει την Αφροδίτη¹¹.

1.1. Η ΘΕΑ ΑΘΗΝΑ

Σύμφωνα με την μυθολογία¹² ο Δίας είναι ο πατέρας της Αθηνάς και η Μήτις, η μητέρα της. Ο Δίας φοβούμενος ότι η Μήτις θα γεννήσει παιδί πιο δυνατό από αυτόν, την κατάπιε. Στη συνέχεια όμως ο Δίας υπέφερε από δυνατούς πονοκεφάλους και για αυτό κάλεσε τον Ήφαιστο. Ο Ήφαιστος χτύπησε με ένα μεγάλο σφυρί το κεφάλι του Δία και η Αθηνά ξεπρόβαλλε πάνοπλη. Έτσι ο Δίας γέννησε μόνος του την Αθηνά¹³. Σημαντική για την μελέτη της λατρείας της Αθηνάς Πολιάδος είναι η διαμάχη της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα¹⁴. Στον διαγωνισμό για την ανάδειξη προστάτη θεού για την πόλη των Αθηνών, η Αθηνά κέρδισε προσφέροντας ως δώρο στους Αθηναίους την ελιά. Εξαιτίας λοιπόν της νίκης της Αθηνάς στο διαγωνισμό η πόλη ονομάστηκε Αθήνα και η θεά έγινε η προστάτιδα της πόλης.

Στην Ακρόπολη των Αθηνών, η Αθηνά ήταν η κύρια θεότητα. Η πόλη των Αθηνών ήταν υπό την πλήρη προστασία της και για τον λόγο αυτό η θεά ονομάστηκε Πολιάδα. Το άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος ήταν το πιο ιερό άγαλμα στην Ακρόπολη. Η Αθηνά λατρευόταν ως Αθηνά Πολιούχος ή Αθηνά Αρχηγέτης. Η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης. Το ξύλινο άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος τοποθετήθηκε στον Αρχαίο Ναό, ο οποίος βρισκόταν δίπλα από το Ερέχθειο. Το άγαλμα βρισκόταν στον Αρχαίο Ναό μέχρι την Περσική καταστροφή (480 π. Χ), οπότε το άγαλμα τοποθετήθηκε στο Ερέχθειο¹⁵.

Στην Ακρόπολη βρισκόταν και ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Σύμφωνα με τον Πausανία¹⁶, η Αθηνά Νίκη λατρευόταν στην Ακρόπολη των Αθηνών, στα ΝΑ των

⁷ Ησίοδος, *Θεογονία*, στ. 886-900.

⁸ Πετρόπουλου, 2000, σ. 306.

⁹ Neils, 2009, σ. 245.

¹⁰ Μπιργιάλας, 2000, σ. 347.

¹¹ Zaidman, Pantel, 2009, σ. 185.

¹² Zaidman, Pantel, 2009, σ. 185.

¹³ Όμηρος, *Ίλιάς*, 5, 875.

¹⁴ Ηρόδοτος, *Ίστορίαι*, 8. 55.

¹⁵ Loraux, 1984, σ. 30. Κοττά, 2011, σσ. 7-8.

¹⁶ *Ελλάδος Περιήγησις*, Ι, 22, 4-5.

Προπυλαίων. Η Νίκη, που λατρευόταν σε αυτό τον ναό πριν τον 5^ο αι. π. Χ. (πριν τους περσικούς πολέμους) ήταν η θεά, που χάριζε την νίκη σε αθλητικούς αγώνες και όχι σε πολεμικούς¹⁷. Σύμφωνα με την Ridgway, η Αθηνά Νίκη λατρευόταν εξαιτίας της νίκης της θεάς στην Γιγαντομαχία¹⁸. Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, όπως τουλάχιστον υποδεικνύεται από τη χρονολόγηση του βωμού της θεάς. Η Αθηνά είχε την προσωνυμία Παρθένος. Στην Ακρόπολη των Αθηνών η Αθηνά Παρθένος λατρευόταν στον Παρθενώνα. Ο Παρθενώνας άρχισε να οικοδομείται το 447 π. Χ. Πριν από την καταστροφή της πόλης από τους Πέρσες στην θέση του Παρθενώνα υπήρχε ένας ναός που ονομαζόταν εκατόμπεδος νεώς. Στον ναό υπήρχε το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου¹⁹.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών η λατρεία της Αθηνάς είναι κυρίαρχη. Δημιουργείται η αίσθηση ότι η λατρεία της θεότητας αυτής είχε φτάσει κατά καιρούς σε μια μορφή μονοθεΐας. Τόσες ήταν οι λειτουργίες που της απέδιδαν, ώστε λίγο πολύ κάλυπταν όλες, ή τέλος πάντων πάρα πολλές, από τις ανάγκες για τις οποίες αναζητούσε ο άνθρωπος τη συνδρομή και την προστασία του θείου. Με λίγα λόγια η Αθηνά, που εθεωρείτο, μετά τον πατέρα της Δία, η πιο ισχυρή από τους δώδεκα θεούς του Ολύμπου, συνόψιζε όχι μόνο ηθικές και πνευματικές αρετές, αλλά και πλείστες άλλες ιδιότητες. Ιδιότητες που, αφού διαφοροποιήθηκαν και προσωποποιήθηκαν, απέκτησαν με τον καιρό και σε διάφορα μέρη τη δική τους, η καθεμιά, θεότητα, με το δικό της όνομα. Η πολεμική θεά που ξεπήδησε πάνοπλη από την κεφαλή του πατέρα της και πρωταγωνιστούσε στη «σώφρονα ανδρεία» και στον «δίκαιο» ανταγωνισμό, τον «δίκαιο» πόλεμο, εξασφάλιζε τη νίκη και κατά συνέπεια την ειρήνη, προστάτευε την πόλη και τα ειρηνικά έργα, τα πνευματικά, τα καλλιτεχνικά, τα τεχνικά. Τα «καθήκοντα» της, λοιπόν, ήταν πολλαπλά, γι' αυτό και χαρακτηρίζεται ως «θεά πολυδύναμη» (*déesse polyvalente*)²⁰.

Τις επιβιώσεις των προελληνικών θρησκειών, της θεάς Μητέρας στο πρόσωπο της Αθηνάς, αλλά συνάμα και την παρθενική της υπόσταση που σχετίζεται με το μύθο της γέννησης της. Μύθος που σηματοδοτεί και διερμηνεύει την ηθική έννοια της Αθηνάς ως θεάς της σοφίας, ως φρόνηση του ίδιου του θεού-πατέρα. Στον περιλαμπρο ναό της παρθένου θεάς, τον Παρθενώνα, σμίγουν λοιπόν στο πέρασμα των αιώνων οι έννοιες της Μητέρας και της Παρθένου, της Άμωμης σύλληψης δηλαδή, που δεν ξενίζουν, αφού ο συνδυασμός αυτός έχει υιοθετηθεί και έχει γίνει αποδεκτός από τη νέα θρησκεία που λειτούργησε το ναό αυτό ως εκκλησία.

1.2. Η ΘΕΑ ΑΡΤΕΜΙΣ

Η Άρτεμη ήταν κόρη του Δία και της Λητούς καθώς και δίδυμη αδερφή του Απόλλωνα²¹. Η Άρτεμη λατρευόταν ως Πότνια Θηρών, δηλαδή Δέσποινα των Ζώων, όπως μαρτυρείται από τον Όμηρο²². Ο εικονογραφικός τύπος της Πότνιας Άρτεμης εμφανίστηκε στο τέλος του 8ου αι. π. Χ. Η Πότνια Θηρών θεωρείται μία θεότητα ανατολικής προέλευσης, η οποία κατά την αρχαϊκή περίοδο ταυτίστηκε με την Άρτεμη. Η θεά ταυτίστηκε με την Πότνια Θηρών εξαιτίας της κυριαρχίας της πάνω στην φύση. Θα

¹⁷ Leventi, 2003, σ. 39.

¹⁸ Ridgway, 1992, σ. 135.

¹⁹ Κοττά, 2011, σ. 9.

²⁰ Δρούλια, 2002, σ. 222.

²¹ Ησίοδος, *Θεογονία*. στ. 918. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α, 4, 1.

²² Όμηρος, *Ίλιάς*, 21, 470. Vikela, 2008, σ. 79.

πρέπει να σημειωθεί ότι η ταύτιση αυτή έλαβε χώρα στο α' μισό του βου αι. π. Χ και τα πρώτα παραδείγματα είναι στα έργα του Σοφίλου και του Άμαση.

Λατρευόταν ως θεά του κυνηγιού και σύμβολά της ήταν το τόξο και τα βέλη²³. Ως θεά του κυνηγιού διδάσκει τους καλούς κυνηγούς²⁴ και τιμωρεί τους κακούς²⁵. Η Άρτεμη ως θεά του κυνηγιού συνδέεται με τις νύμφες, με τις οποίες τρέχει στα ποτάμια και τα βουνά²⁶. Η Άρτεμη παρουσιάζεται ως προστάτιδα των μικρών ζώων, τα οποία δεν επιτρέπει να στους κυνηγούς να κυνηγούν, αλλά ταυτόχρονα και ως κυνηγός των μεγάλων ζώων. Η Άρτεμη λατρευόταν και από τους έφηβους της Αττικής, όταν καλούνταν να εκτελέσουν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, αν και ως θεά δεν ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τα μικρά αγόρια. Κάθε χρόνο οι έφηβοι της Αττικής προσέφεραν θυσίες στην θεά ελπίζοντας να εξασφαλίσουν την επιτυχία τους στο κυνήγι.

Από την άλλη πλευρά, η Άρτεμη προστάτευε τη μητρότητα και εξασφάλιζε έναν αίσιο τοκετό στις γυναίκες. Η Άρτεμη άλλωστε βοήθησε τη μητέρα της Λητώ να γεννήσει τον δίδυμο αδερφό της Απόλλωνα²⁷. Η θεά είναι η προστάτης των νεαρών κοριτσιών, τα οποία αφιέρωναν στην θεά πριν το γάμο τους τα παιχνίδια τους, καθώς και προστάτης των ανθρώπινων απογόνων²⁸. Η γυναίκα επικαλείται την Άρτεμη μέχρι την γέννηση του πρώτου παιδιού της, όπου η νεαρή κοπέλα περνά από το στάδιο της νύμφης στην κατάσταση της γυναίκας²⁹. Το στάδιο της μετάβασης της νεαρής κοπέλας από νύφη σε γυναίκα αναγνωρίζεται στο επίθετο της Άρτεμης Ειλειθυίας και Λοχείας. Η ευγονία που παρέχει η Άρτεμη ενισχύεται και από το όνομα της ηρωίδας Ιφιγένειας, με την οποία συνδέεται η θεά³⁰.

1.3 Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Η θεά Αφροδίτη λατρευόταν στην είσοδο της Ακρόπολης των Αθηνών και την αθηναϊκή Αγορά. Ο Πausanias³¹ αναφέρει ότι λατρευόταν με το επίθετο *Πάνδημος* στην είσοδο της Ακρόπολης και με το επίθετο *Ουρανία*³² στην Αγορά των Αθηνών. Ωστόσο από τις πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μαρτυρείται οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών³³. Στις πηγές η Αφροδίτη εμφανίζεται στην *Ιλιάδα*³⁴, όπου οδηγεί την Ελένη στο δωμάτιο του Πάρι και υπογραμμίζεται η ικανότητα της θεάς να γεννάει ερωτικό πάθος στους συντρόφους. Στη συνέχεια εμφανίζεται πληγωμένη από τον Διομήδη, στην προσπάθειά της να σώσει τον γιο της Αινεία από το πεδίο της μάχης³⁵.

Η θεά Αφροδίτη λατρευόταν με δύο επίθετα στην Αθήνα. Οι δύο ταυτότητες της θεάς μαρτυρούνται από τον Πλάτωνα³⁶ και τον Ξενοφώντα³⁷. Ο Πλάτωνας αναφέρει και

²³ Reeder, 1995, σ. 310.

²⁴ Όμηρος, *Ίλιάς*, 5, 51-52.

²⁵ Όμηρος, *Όδύσσεια*, 5, 123- 124.

²⁶ Όμηρος, *Όδύσσεια*, 6, 102- 109.

²⁷ Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α, 4,1.

²⁸ Reeder, 1995, σ. 303.

²⁹ Reeder, 1995, σ. 303.

³⁰ Κοντή, 1967, σ. 181. Κοττά, 2011, σσ. 67- 68.

³¹ *Ελλάδος Περιήγησις*, Ι, 22.3.

³² *Ελλάδος Περιήγησις*, Ι, 14, 7.

³³ Λεβέντη, 2006, σ. 105.

³⁴ Όμηρος, *Ίλιάς*, 3, 369- 446.

³⁵ Όμηρος, *Ίλιάς*, 5, 297- 448.

³⁶ Πλάτων, *Συμπόσιον*, 180 d -182a.

³⁷ Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 8, 9-10.

δικαιολογεί την διπλή υπόσταση της θεάς Αφροδίτης. Σύμφωνα με τον ίδιο η παλαιότερη Αφροδίτη είναι η Ουρανία, η οποία δεν έχει μητέρα και είναι κόρη του Ουρανού. Αντίθετα με την Αφροδίτη Ουρανία, η Αφροδίτη Πάνδημος είναι νεώτερη.

Ο Ηρόδοτος³⁸ και ο Πausανίας³⁹ αναφέρουν ότι η Αφροδίτη Ουρανία ήταν η αρχική ταυτότητα της Αφροδίτης. Ο Πausανίας⁴⁰ αναφέρει ότι η Αφροδίτη Ουρανία αντιπροσωπεύει τον έρωτα τον αγνό το απαλλαγμένο από τον πόθο του σώματος. Η Αφροδίτη Πάνδημος αντιπροσωπεύει τον έρωτα και τον πόθο του σώματος. Ο σκοπός του Πausανία είναι να εξηγήσει την διαφορά ανάμεσα στον αγοραίο και τον αγνό έρωτα⁴¹. Η Αφροδίτη δεν είχε οργανωμένη λατρεία στην Ακρόπολη των Αθηνών, σε αντίθεση με την θεά Αθηνά και την θεά Άρτεμη. Η Αφροδίτη ήταν μία θεά με αντίθετο ήθος από το ήθος της Αθηνάς, η οποία ήταν η επίσημη θεά της πόλης και λατρευόταν στον ιερό βράχο. Ωστόσο παρατηρούμε την παρουσία της θεάς σε επίσημα μνημεία της πόλης. Οι παραστάσεις της Αφροδίτης και η προβολή της στην δημόσια τέχνη σκοπό είχαν να προβάλλουν την ειδυλλιακή εικόνα του γυναικωνίτη. Η ανάπτυξη της λατρείας της θεάς ήταν αποτέλεσμα της ανδροκρατούμενης κοινωνίας της Αθήνας, όπου σκοπός των γυναικών ήταν ο γάμος και η απόκτηση αρρένων τέκνων⁴².

1.4 Η ΘΕΑ ΗΡΑ

Η θεά Ήρα, γνωστή ως βασίλισσα του Ολύμπου, είναι στα ιστορικά χρόνια η σύζυγος του βασιλιά των θεών, Δία. Στη μυθολογία παρουσιάζεται ως κόρη του Κρόνου και της Ρέας⁴³. Έπεσε και αυτή θύμα του πατέρα της καθώς την κατάπιε όπως ακριβώς έκανε και με τα άλλα της αδέρφια. Γλίτωσε μετά από παρέμβαση της θεάς Μήτιδος, η οποία έδωσε στον Κρόνο ένα φάρμακο το οποίο τον ανάγκασε να βγάλει από μέσα του τα παιδιά του. Το όνομα της Ήρας ετυμολογικά πιθανόν να συνδέεται με την λέξη “ώρα” που σημαίνει εποχή του έτους και έχει την έννοια “έτοιμη για γάμο”⁴⁴. Αντιτίθεται συχνά στον Δία. Ενεργεί συχνά αυτόνομα με αποτέλεσμα η συζυγική τους ζωή να μην είναι αρμονική.

Η διάδοση της λατρείας της Ήρας παρουσιάζεται μέσα από την παράδοση⁴⁵. Ο Ηρόδοτος εξιστορεί ότι οι Πελασγοί ήταν αυτοί που λάτρευαν την Ήρα πιο παλιά από όλους. Ως προελληνική θεά της γονιμότητας ήταν ιδανική για αυτούς καθώς θεωρούνται ως οι μεγαλύτεροι γνώστες της καλλιέργειας γης για την πρώιμη εκείνη περίοδο. Η λατρεία της Ήρας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την τοπογραφία των Ιερών της. Τα μεγαλύτερα από αυτά βρίσκονται σε εύφορες και επιβλητικές πεδιάδες (οι οποίες βρίσκονται σε ιδιαίτερα κομβικά σημεία για τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής), κατάμεστες από μεγάλα ζώα όπως βόδια και άλογα.

Τη χαρακτηρίζουν *γαμοστόλον* (αυτή που ετοιμάζει γάμο), *ζυγίαν* (η συζεύγνουσα) και *τελείαν* (ολοκληρωμένη). Ο Ιερός Γάμος δεν αποτελούσε αυτόνομη γιορτή, αλλά συνήθως ήταν το αποκορύφωμα μεγαλύτερων εορτών. Για αυτό τον λόγο η κάθε πόλη, τον γιόρταζε σύμφωνα με τα δικά της έθιμα σε διαφορετική ημερομηνία. Στην Αττική

³⁸ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 1. 105.

³⁹ *Ελλάδος Περιήγησις*, 1, 14, 7.

⁴⁰ *Ελλάδος Περιήγησις*, IX, 16, 3- 4.

⁴¹ Pirenne Delforge, 1988, σ. 143.

⁴² Κοττά, 2011, σσ. 108-110.

⁴³ Grimal, 1991, σσ. 242-245.

⁴⁴ Burkert, 1993β, σ. 284.

⁴⁵ Simon, 1996, σσ. 48-49.

λάμβανε χώρα τον μήνα Γαμηλιώνα⁴⁶. Ο μήνας ήταν αφιερωμένος στην Ήρα και χωρίς να αποτελεί κανόνα προτιμούνταν από πολλούς ως η πιο κατάλληλη περίοδος για τέλεση γάμων. Την πρώτη μέρα του μήνα διάλεγαν για να γίνει ο γάμος. Στις είκοσι του Γαμηλιώνα γινόταν θυσία προς τιμήν της Ήρας Τελχινίας (θεά των κοσμημάτων). Κατά τη εικοστή έκτη ημέρα εορταζόταν τα Θεογάμια, δηλαδή ο ιερός γάμος. Γινόταν θυσία στην ακρόπολη στον Ηραίο Δία (ο Δίας αυτός εμφανίζεται μόνο στα Θεογάμια). Την επομένη στον ναό της Ήρας γινόταν μια μεγάλη εορτή προς τιμήν της Ήρας, του Δία τελείου και του Ποσειδώνα.

1.5 Η ΘΕΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

Η Δήμητρα θεωρείται ως η κατεξοχήν θεότητα της βλάστησης στον ελλαδικό χώρο⁴⁷. Κατέχει ιδιαίτερη θέση στο παραδοσιακό πάνθεον της αρχαίας Ελλάδας, όπως αυτό αποδεικνύεται από τα πολλά επίθετα που περιγράφουν τον χαρακτήρα και το θεϊκό της κάλλος⁴⁸. Τα λατρευτικά της προσωνύμια φανερώνουν τις θεμελιώδεις ιδιότητές της ως κυρίας της γης, που ευλογεί τη βλάστηση και την καρποφορία και αποτρέπει τις καταστροφικές δυνάμεις⁴⁹.

Η λατρεία της θεάς συνδέεται ήδη από την εποχή των αρχαϊκών χρόνων με την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων, καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής των τυράννων και βρίσκουν ιδιαίτερη απήχηση κυρίως στα κοινωνικά στρώματα που μετακομίζουν από εκεί στις πόλεις⁵⁰. Ως εκ τούτου, η λατρευτική παρουσία της Δήμητρας δεσπόζει τόσο στις μητροπόλεις όσο και στις αποικίες τους. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης των Αθηνών από τους Πεισιστρατίδες χτίζεται στην Ελευσίνα, στη θέση του πρώτου ναού των μυκηναϊκών χρόνων, το πρώτο ευρύχωρο Τελεστήριον, το οποίο ανακαινίζεται ριζικά μετά το τέλος των περσικών πολέμων⁵¹.

Επιγραφές που χρονολογούνται περίπου ανάμεσα στα έτη 422- 419 π..Χ αποκαλύπτουν πως το ύψος των προσφορών, που συνεχίζουν να αποδίδουν οι κάτοικοι διαφόρων πόλεων κατά τη διάρκεια των εορτών της θεάς, έχει αυξηθεί σημαντικά αυτήν την εποχή⁵². Το γεγονός αυτό εγείρει πολλά ερωτηματικά, καθώς η Αθήνα χάνει την αίγλη της και εγκαταλείπεται όλο και περισσότερο από τους συμμάχους της: ίσως η σύνδεση της θεάς με τη γεωργία να δίνει μια εξήγηση για τα παραπάνω.

1.6. ΟΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΘΕΟΤΗΤΩΝ

Σημαντικές εορτές, που εξελίσσονταν σε επίπεδο δημόσιας λατρείας, στην Αθήνα ήταν τα Ελευσίνια Μυστήρια, τα Θεσμοφόρια, τα Αδώνια, ενώ μικρότερης εμβέλειας εορτές υπήρξαν τα Αρρηφόρια και η Αρκτηία. Εξαιρετικής σημασίας ωστόσο υπήρξαν τα Παναθήναια, γιορτή η οποία αποκτούσε πάνδημο χαρακτήρα, προς τιμήν της πολιούχου Αθηνάς και διακρίνονταν σε *κατ' ενιαυτόν* ή Μικρά Παναθήναια, τα οποία διαρκούσαν τέσσερις μέρες και Μεγάλα Παναθήναια, τα οποία γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια

⁴⁶ Parke, 1977, σσ. 98, 104-105, 176.

⁴⁷ Nilson, 1975, σ. 329.

⁴⁸ Parker, 2003, σσ. 173-183.

⁴⁹ Nilson, 1975, σσ. 311-331.

⁵⁰ Kolb, 1977, σσ. 99-113.

⁵¹ Mylonas, 1974, σσ. 77-129.

⁵² Habicht, 1970, σσ. 231-232.

και η διάρκεια τους ήταν δώδεκα μέρες. Οι γυναίκες της Αθήνας την ημέρα των γενεθλίων της Αθηνάς έφτιαχναν έναν μεγάλο παμπούκιλο πέπλο, τον οποίο ύφαιναν επί εννέα μήνες και τον παρέδιδαν στον ιερέα της Αθηνάς μετά από λιτανεία από τον Κεραμικό έως τον Παρθενώνα, στη διάρκεια της οποίας το ύφασμα ήταν κρεμασμένο σαν ιστίο σε πλοίο, ώστε να είναι ορατό από μακριά σε όλο το πλήθος⁵³. Χαρακτηριστική είναι η ανατολική ζωφόρος του Παρθενώνα στην οποία απεικονίζεται ένα πλήθος θνητών γυναικών να συμμετέχουν στην πομπή, ανάμεσα στις οποίες διακρίνει κανείς γυναίκες δύο κατηγοριών· πρόκειται για τις παρθένες και τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες⁵⁴.

Καθώς η ζωή των γυναικών της Αθήνας περιοριζόταν αυστηρά μέσα στο χώρο του σπιτιού με κύριες ασχολίες της το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών, με μια ανύπαρκτη σχεδόν συμμετοχή στις δημόσιες θρησκευτικές τελετές, οι γυναίκες αδημονούσαν για τους εορτασμούς αυτούς, στο λατρευτικό χαρακτήρα των οποίων μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο. Έτσι σε γιορτές όπως τα Ελευσίνια Μυστήρια, γιορτές που είχαν σχέση με μύηση και είχαν ένα μυστικιστικό χαρακτήρα, οι γυναίκες μπορούσαν εξίσου με τους άντρες να πάρουν μέρος⁵⁵. Τα Μυστήρια, αφιερωμένα στη θεά Δήμητρα και στην κόρη της Περσεφόνη ήταν πανάρχαια έθιμα που σχετιζόνταν με τη βλάστηση, την άνθηση και τον μαρασμό της φύσης. Θρησκευτικοί λόγοι υπαγόρευαν την μυστικότητα που κυριαρχούσε σε αυτή τη γιορτή, η οποία τελούνταν κάθε χρόνο το φθινόπωρο και η οποία υπήρξε η πιο σεβάσμια και δημοφιλής. Ωστόσο επρόκειτο για μια ανοιχτή γιορτή στην οποία μπορούσαν να λάβουν μέρος άντρες, παιδιά, δούλοι και γυναίκες⁵⁶.

Προς τιμήν της Δήμητρας γίνονταν τα Θεσμοφόρια, τα οποία διαρκούσαν ένα τριήμερο. Στη γιορτή αυτή είχαν ενεργό ρόλο οι γυναίκες, οι οποίες έφευγαν από τα σπίτια τους, συγκεντρώνονταν στο ιερό της θεάς και απαγόρευαν την είσοδο αυστηρά σε άντρες. Χαρακτηριστική είναι η κωμωδία του Αριστοφάνη, στην οποία καταγράφεται και διακωμωδείται η μη αποδοχή του αντρικού στοιχείου στο χώρο.

Στα Αρρηφόρια, τη γιορτή στην οποία συμμετείχαν δυο πολύ νεαρής ηλικίας κορίτσια και η ιέρεια της Αθηνάς, μόνο επίλεκτες γυναίκες έπαιρναν μέρος. Έφεραν στο κεφάλι τους τα μυστικά, τα οποία δεν έπρεπε να αποκαλυφθούν κι έτσι το βράδυ κατέβαιναν από την Ακρόπολη μέσα από ένα μυστικό πέρασμα, σε μια δραστηριότητα ξένη με τη λατρεία της θεάς Αθηνάς στην οποία ήταν αφιερωμένα⁵⁷.

Μια γιορτή στην οποία οι γυναίκες λάμβαναν επίσης μέρος ήταν τα Αδώνια, γιορτή αφιερωμένη στην Αφροδίτη και στον έρωτά της για τον Άδωνη. Πιθανόν φερμένη μέσω της Κύπρου από την Ανατολή, λάμβανε χώρα στα αθηναϊκά σπίτια όπου οι γυναίκες θρηνούσαν τον χαμό των νεκρών, έκλαιγαν γοερά και τραβούσαν τα μαλλιά τους, μοιρολογώντας. Επρόκειτο για μια γιορτή με συμβολικό χαρακτήρα, που σχετιζόταν με το κύκλο της φύσης, τον μαρασμό και τη βλάστηση. Τέλος η Αρκτηία, προς τιμήν της θεάς Άρτεμης για κορίτσια ηλικίας δέκα ετών, τα οποία, υπό την καθοδήγηση των μεγαλύτερων γυναικών, υποδύονταν τις «αρκούδες», για να εξασφαλίσουν την εύνοια και προστασία της θεάς κατά το πέρασμά τους στην εφηβική ηλικία και αργότερα κατά τον τοκετό. Επρόκειτο για μια γιορτή σημαντική για τα κορίτσια, ανάλογη με τη

⁵³ Ξενίδου-Schild, 2008, σσ. 115-116.

⁵⁴ Neils, 2009, σ. 248

⁵⁵ Neils, 2009, σ. 244.

⁵⁶ Ξενίδου-Schild, 2008, σ. 119.

⁵⁷ Neils, 2009, σ. 245.

στρατολόγηση των αγοριών. Τα κορίτσια αναπαρίσταναν πράξεις που θα έκαναν ως νύφες και χάριζαν στη θεά κρατηρίσκους, ως αναθήματα, λόγω της συμμετοχής τους στη γιορτή αυτή⁵⁸.

2. Οι γυναικείες θεότητες του ρωμαϊκού πάνθεου

Η ρωμαϊκή θρησκεία καταγόταν από αγροτικές λατρείες. Οι ρωμαϊκές θεότητες δεν απεικονίζονταν με ανθρώπινη μορφή μέχρι τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., την εποχή που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό πάνθεο. Οι κύριες θεότητες σχημάτισαν την τριάδα του Καπιτωλίνου, με τον Jupiter (Δία), τη σύζυγό του Juno (Ηρα) και την κόρη του Minerva (Αθηνά). Σημαντικοί ήταν, επίσης, ο Απόλλωνας, ο Mars (Άρης), η Vesta (ΑΑφροδίτη) και η θεά Ρώμη, η προσωποποίηση της πόλης και του ρωμαϊκού κράτους⁵⁹.

Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το ελληνικό τυπικό στην επίσημη ρωμαϊκή θρησκεία και η διακόσμηση ρωμαϊκών ναών γινόταν από Έλληνες καλλιτέχνες. Ώθηση στον εξελληνισμό των Ρωμαίων δόθηκε τον 3ο π. Χ. αιώνα με την προσάρτηση της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Δεν περιορίστηκαν μόνο στη σύληση και μεταφορά θησαυρών από τις κατεκτημένες πόλεις στην Ρώμη, αλλά προσπάθησαν να δημιουργήσουν ανάλογο καλλιτεχνικό ύφος, ενώ και η λογοτεχνία απέκτησε ελληνικό χαρακτήρα. Η ουσιαστική αναγνώριση των ίδιων των Ρωμαίων ως φορέων του ελληνικού πολιτισμού επιστεγάστηκε με την συμμετοχή Ρωμαίων στα Ίσθμια, το 228 π. Χ., και την ταύτιση των δώδεκα θεών της Ρώμης με των δώδεκα θεών των Ελλήνων⁶⁰.

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η επικράτηση της ρωμαϊκής ειρήνης (*pac romana*) διαμορφώνει νέα δεδομένα για την ελεύθερη μετακίνηση διαφόρων ομάδων, εμπορικών αγαθών, καθώς και θρησκευτικών και πολιτιστικών αντιλήψεων από το ένα στο άλλο μέρος της απέραντης αυτοκρατορίας. Παράλληλα, ο *homo politicus* του 5ου αιώνα π.Χ. παραχωρεί τη θέση του στο *homo economicus* των ελληνιστικών και δη των ρωμαϊκών χρόνων: η γεωργία συνεχίζει να αποτελεί πηγή πλουτισμού, αν και εμφανίζονται νέες αντιλήψεις που βασίζονται στην ανάπτυξη ενός εμπορίου οικουμενικών διαστάσεων⁶¹. Εμφανίζεται μια νέα πραγματικότητα στην παραδοσιακή πολιτική κατάσταση: καθιερώνεται ο θεσμός της βασιλείας ως κυρίαρχο πολιτικό σύστημα εξουσίας. Οι παραπάνω κοινωνικο- πολιτικές ανακατατάξεις δεν αφήνουν ανεπηρέαστη και τη θρησκεία του ολυμπιακού πανθέου, που αποτελεί την κυριότερη έκφραση της αρχαιοελληνικής πόλης- κράτους.

Η αρχή “χρησθαι θεούς κατά τά πάτρια”, ρυθμιστικός παράγοντας της παραδοσιακής θρησκευτικής έκφρασης, αμφισβητείται όλο και περισσότερο⁶². Αναπόφευκτα, η Αθήνα χάνει την πολιτιστική της πρωτοκαθεδρία, αλλά όχι και τη σημασία της. Το γόητρο του παρελθόντος και ο θαυμασμός που έτρεφαν οι Ρωμαίοι για τα πνευματικά και πολιτιστικά της επιτεύγματα, οδήγησαν στην παραχώρηση ειδικού καθεστώτος αυτονομίας και τη σταδιακή ανάκαμψη της πόλης⁶³ και παρά τις αντιξοότητες της εποχής, οι πατροπαράδοτοι θεοί συνεχίζουν να επιβιώνουν.

⁵⁸ Neils, 2009, σ. 245.

⁵⁹ Conolly, 2011, σ. 170.

⁶⁰ Wilcken, 1976, σσ. 399-400, 418-419.

⁶¹ Pakkanen, 1996, σσ. 29-34.

⁶² Burkert, 1993, σσ. 626-637.

⁶³ Habicht, 2000, σσ. 353-359.

2.1. ΚΥΒΕΛΗ- Magna Mater

Η κατάληψη εδαφών στην Ανατολή έφερε τη Ρώμη σε επαφή με τις λατρείες και τις δοξασίες του ελληνιστικού κόσμου και συγχρόνως του ιουδαϊσμού και του πρώιμου χριστιανισμού. Η πρώτη ξένη λατρεία που εγκαθιδρύθηκε στη Ρώμη ήταν της Μεγάλης Μητέρας⁶⁴. Ο Λίβιος και άλλες πηγές μάς ενημερώνουν ότι το 204 π.Χ. η Ρωμαϊκή σύγκλητος αποφάσισε τη μεταφορά της εικόνας της Κυβέλης από τον Πεσσινούντα της Μικράς Ασίας στη Ρώμη. Ο λόγος γι' αυτήν την κίνηση είναι άγνωστος, ωστόσο φαίνεται σίγουρο ότι ήταν μεταξύ άλλων η ενίσχυση του Ρωμαϊκού πανθέου στην τελευταία και κρίσιμη φάση του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου.

Η απόφαση της συγκλήτου προέβλεπε την ίδρυση ενός ναού⁶⁵, ο οποίος παραδόθηκε στη θεά το 191 π.Χ.⁶⁶ Ο ναός βρισκόταν σε εξαιρετική θέση, στη νοτιο-δυτική κλιτύ του Παλατίνου, πάνω από τους πιο παλαιούς λατρευτικούς τόπους της πόλης, την *ara maxima* και την περιοχή του *forum boarium*. Επιπλέον, οργανώθηκαν αγώνες προς τιμήν της θεάς, που ξεκίνησαν ως διήμερη γιορτή στις 4 και 5 Απριλίου και σταδιακά παρατείνονταν μία εβδομάδα (4-10 Απριλίου) στα αυτοκρατορικά χρόνια⁶⁷. Ο ίδιος ο Αύγουστος στην αυτοβιογραφία του υπερηφανευόταν ότι είχε επισκευάσει το ναό της θεάς στον Παλατίνο⁶⁸. Με άλλα λόγια, η Κυβέλη είχε μπει θριαμβευτικά με όλες τις τιμές στο επίσημο Ρωμαϊκό πάνθεον.

Η Ρωμαϊκή Κυβέλη διατηρούσε επίμονα διάφορα και έντονα μη-Ρωμαϊκά χαρακτηριστικά τουλάχιστον μέχρι την Αυγούστεια περίοδο. Πρώτα πρώτα, η εικόνα της θεάς δεν ήταν ανθρωπόμορφη, όπως αυτή των περισσότερων Ρωμαϊκών θεών με σημαντική εξαίρεση τον βαίτυλο του Δία Φερέτριου. Δεύτερον, κατά τα δημοκρατικά χρόνια ο ιερέας και η ιέρεια ήταν Φρύγες ιθαγενείς. Επιπλέον, το ντύσιμο του προσωπικού της θεάς στις τελετές, καθώς επίσης και τα μουσικά όργανα που συνόδευαν τις τελετουργίες της θεάς, ήταν ξένα⁶⁹. Η συμμετοχή Ρωμαίων πολιτών στη λατρεία της θεάς απαγορευόταν αυστηρά στα χρόνια της δημοκρατίας και επιτρεπόταν μόνο πολύ διστακτικά και σταδιακά μετά. Μάλιστα, η έλλειψη προσαρμογής της θεάς στα Ρωμαϊκά δεδομένα οδήγησε στη χλεύη και έντονη αποδοκιμασία αρκετών συγγραφέων. Η Κυβέλη δεν ενσωματώθηκε στο υπάρχον πάνθεον, αλλά απλώς προστέθηκε, ή καλύτερα, παρατέθηκε.

2.2. ΘΕΑ ΕΣΤΙΑ- VESTA

Η Vesta των Ρωμαίων ήταν μεγάλη θεά του δημοσίου και του ιδιωτικού βίου. Ο βωμός της στη Ρώμη, όπου έκαιγε άσβηστο πυρ, αποτελούσε το θεμέλιο του ρωμαϊκού κράτους, όπως η οικιακή εστία ήταν το θεμέλιο του σπιτιού. Στον ναό της Εστίας φυλάγονταν τα *sacri pignora imperii* (ιερά κειμήλια του κράτους), δηλαδή ορισμένα αντικείμενα- σύμβολα της ρωμαϊκής εξουσίας και οι απεικονίσεις των εφεστίων θεών. Όλα αυτά βρίσκονταν σε ιδιαίτερο χώρο του ναού, μέσα στο *penus Vestae* (το θησαυροφυλάκιο της Εστίας), που το περιέβαλλε μια λουρίδα εύφορης γης. Από τις 9 έως 15 Ιουνίου, που γιόρταζαν τα *Vestalia*, το *penus* έμενε ανοιχτό, όπως επέβαλλε το

⁶⁴ Conolly, 2011, σ. 173.

⁶⁵ Livius, 36. 36. 4.

⁶⁶ Bernstein, 1998, σ. 201.

⁶⁷ Degrassi, 1963, σ. 435.

⁶⁸ Augustus, *Res gestae*, 19.

⁶⁹ Vermaseren, 1977, σ. 97.

τελετουργικό τυπικό, το οποίο είχε εξαγνιστικό χαρακτήρα κάθαρσης. Η λατρεία της Vesta κράτησε ως το τέλος του παγανισμού το 304 μ.Χ.

Οι ιέρειες (Εστιάδες) της ρωμαϊκής Vesta (Virgo Vestalis), τέσσερις αρχικά και αργότερα έξι παρθένες, που κύριο έργο τους ήταν να διατηρούν την ιερή φωτιά στον βωμό της θεάς, είχαν μεγάλο σεβασμό στην αρχαία Ρώμη: μπροστά τους πήγαινε πάντα ένας ραβδούχος, όλοι τους αφήναν το προβάδισμα και αν συναντούσαν στον δρόμο έναν αλυσοδεμένο εγκληματία ο άνθρωπος αυτός αφηνόταν ελεύθερος⁷⁰. Οι Εστιάδες υπηρετούσαν για 30 χρόνια και έδιναν όρκο αγνότητας. Αποτελούσε μεγάλη τιμή ο τίτλος της Εστιάδας Παρθένας, παρόλο που δεν επιτρεπόταν ο γάμος για το διάστημα των 30 ετών της υπηρεσίας⁷¹.

2.3. ΘΕΑ ΔΗΜΗΤΡΑ- CERES

Η Δήμητρα απολαμβάνει τη γενική εκτίμηση στις λατρευτικές προτιμήσεις των ανθρώπων, ακόμα και σε περιόδους κρίσεων και αμφισβητήσεων, όπως αποδεικνύεται από το πλήθος των προσφορών και των αφιερωμάτων προς τιμήν της. Κατά την ύστερη αρχαιότητα, η λατρεία της Δήμητρας υποδηλώνει την προσπάθεια των αυτοκρατόρων, ήδη από την εποχή του Αυγούστου, να δοθεί νέα ώθηση στις παλαιές λατρείες και να υπογραμμισθεί η αρμονική συμβίωση με τις συνήθειες της νέας άρχουσας τάξης⁷². Παράλληλα, καταδεικνύει την “αξιοποίηση” της θρησκείας ως μέσου προπαγάνδας, ώστε να προβληθεί ο εκάστοτε ρωμαίος αυτοκράτορας ως ο μοναδικός προστάτης της ασφάλειας και της ευδαιμονίας των υπηκόων του, καθώς ο αυτοκράτορας, ως έννοια ταυτόσημη με τη Δήμητρα, προσωποποιεί με τον καλύτερο τρόπο όλες τις αντιλήψεις, που συνδέονται με την αγαθοποιό διάδοση και ανάπτυξη της γεωργίας⁷³.

2.4. ΑΛΛΕΣ ΘΕΟΤΗΤΕΣ

Στη Ρωμαϊκή μυθολογία η **Πομόνα** (Pomona) ήταν η θεά των καρποφόρων δέντρων, των κήπων και των οπωρώνων. Σύμβολό της ήταν το κλαδευτήρι. Είναι αποκλειστικά ρωμαϊκή θεότητα που δεν ταυτοποιήθηκε με κάποια αντίστοιχη ελληνική. Σχετιζόταν με την αφθονία και ιδιαίτερα με την άνθιση των δέντρων σε αντιπαράθεση με τον θερισμό.

Η **Μπόνα Ντέα** (Bona Dea) ήταν μια από τις κύριες θεότητες της ρωμαϊκής μυθολογίας, προστάτιδα της καρπερότητας, της ίασης, της παρθενίας και των γυναικών ιδιαίτερα. Το όνομά της σημαίνει κυριολεκτικά “η καλή θεά”, και πιθανώς πρόκειται για ευφημισμό, μιας και στους άνδρες απαγορευόταν να πουν το όνομά της. Απεικονίζεται συνήθως ένθρονη, ενώ κρατά το Κέρας της Αμάλθειας. Σύμβολό της είναι το φίδι, το οποίο συνδέεται με την ίαση, και γι’ αυτό το λόγο ιερά φίδια φυλάσσονταν στο ναό της στη Ρώμη. Η εικόνα της ήταν παρούσα σε πολλά από τα ρωμαϊκά νομίσματα. Οι μυστικές τελετές προς τιμήν της λάμβαναν χώρα στο σπίτι ενός πλούσιου Ρωμαίου αξιωματούχου στις 4 Δεκεμβρίου και συμμετείχαν μόνο γυναίκες.

⁷⁰ Decharme, 1996, σσ. 159-160.

⁷¹ Conolly, 2011, σ. 172.

⁷² Bergemann, 2007, σσ. 453-462.

⁷³ Clinton, 1997, σσ. 161-181.

2.5. ΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΘΥΣΙΕΣ

Οι Ρωμαίοι δεν είχαν μια ιδιαίτερη επαγγελματική τάξη ιερέων για να πραγματοποιεί τις περίπλοκες τελετουργίες της δημόσιας θρησκείας. Τα σημαντικότερα θρησκευτικά αξιώματα αποδίδονταν συνήθως σε εξέχοντα πρόσωπα της πολιτικής ζωής. Στα τέλη της δημοκρατίας και στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους υπήρχαν 4 κύριες κατηγορίες ιερέων: 16 *pontifices* με επικεφαλής τον Pontifex Maximus, 16 *auguri* υπεύθυνοι για την οιωνοσκοπία, 15 *sacris faciendis* για την πραγματοποίηση των θυσιών και 10 *epulones* για τη διοργάνωση των εορτών. Οι *auguri* και οι *pontifices*, κατά λέξη οι “γεφυροποιοί”, ήταν η σημαντικότερη κατηγορία ιερέων. Η θητεία σε ένα ιερατικό αξίωμα, αντίθετα με τα πολιτικά αξιώματα, μπορούσε να είναι ισόβια. Όταν μια θέση ήταν κενή, η Σύγκλητος εξέλεγε τον ιερέα από μια προκαθορισμένη λίστα⁷⁴.

Οι θυσίες ζώων ήταν ένα συνηθισμένο χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής θρησκευτικής ζωής. Η επιλογή του κατάλληλου θύματος γινόταν με βάση τον θρησκευτικό δίκαιο και ήταν σε εξάρτηση με τον θεό στον οποίο απευθυνόταν η θυσία και εν μέρει με τους λόγους της. Τα πιο συνηθισμένα θυσιαζόμενα ζώα ήταν το βόδι, ο χοίρος, το πρόβατο ή το κοτόπουλο. Ένα μεγάλο ζώο το χτυπούσαν με έναν μπαλτά: όταν αυτό έπεφτε αναίσθητο, του έκοβαν τον λαιμό. Καθώς έτρεχε το αίμα, το ζώο ανοιγόταν και εξετάζονταν τα σπλάχνα του, για να εξασφαλιστεί ότι οι οιωνοί ήταν θετικοί. Στη συνέχεια ψηνόταν πάνω από τη φωτιά: τα καλύτερα κομμάτια κρέατος προσφέρονταν στον θεό, ενώ οι πιστοί γευμάτιζαν συνήθως με το υπόλοιπο στον περίβολο του ναού. Οι ιδιωτικές προσφορές ήταν ταπεινότερες και περιείχαν γλυκίσματα ή λουλούδια⁷⁵.

⁷⁴ Conolly, 2011, σ. 171.

⁷⁵ Conolly, 2011, σ. 171.

Βιβλιογραφία

- Bernstein F. (1998). *Ludi Publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im Republikanischen Rom.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bergemann J. (2007). "Klassizismus West und Ost: Romanisierung und Tradition im Spiegel der klassischen Form", in Y. Perrin (ed), "Neronia VII. Rome, l' Italie et la Grèce. Hellénisme et philhellénisme au premier siècle ap. J.-C.", Collection Latomus 305, p. 453-462.
- Burket W. (1993). *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Ν. Μπεζεντάκος. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Clinton K. (1997). "Eleusis and the Romans: Late republic to Marcus Aureliu", in M. C. Hoff - S. I. Rotroff (eds.). *The Romanization of Athens. Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Oxbow Monograph 94, Oxford, p.161-181.
- Conolly P. (2011). *Η αρχαία πόλη*, μτφρ. Μ. Λεβεντεπούλου. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη.
- Decharme P. (1996). *Ελληνική Μυθολογία*, μτφρ. Κ. Ζαρούκα. Αθήνα: Εκδ. Μέρμηγκα.
- Degrassi A. (1963). "Inscriptiones Italiae XIII: Fasti et elogia". Fasc. 2: *Fasti anni Numani et Iuliani, accedunt feriale, menologia rustica, parapregmata*, Roma.
- Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. (2002). *Οι χρήσεις της Αρχαιότητας από το Νέο Ελληνισμό: Η θεά Αθηνά, Θεότητα Έμβλημα του Νέου Ελληνισμού*. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη, σσ. 222-240.
- Grimal P. (1991). *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, μτφρ. Β. Άτσαλος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Habicht C. (1970). *Gottmenschentum und griechische Städte 2*, Zetemata 14, München: Beck Verlag.
- Habicht C. (2000). *Athènes hellénistique. Histoire de la cité d'Alexandre à Marc Antoine*, traduit par M. et D. Knœpfler. Paris: Les Belles Lettres.
- Κοττά Ε. (2011). *Γυναικείες Μορφές στην Λατρεία και το Μύθο της Ακρόπολης στα Κλασσικά Χρόνια. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην Ιστορία- Αρχαιολογία- Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Kolb F. (1977). "Die Bau- Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden", *JdI* 92 , S. 99-138.
- Κοντή Ι.Δ. (1967). *Άρτεμις Βραυρωνία*. ΑΔ 22, Μελέται 182, σσ. 156-206.
- Λεβέντη Ι. (2006). «Ιερή Τοπογραφία και η Εικονογραφία της Αφροδίτης και του Έρωτα στην Αθήνα», *Αρχαιογνωσία* 13, σσ. 105-117.
- Mossé C. (1996). *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Λ. Στεφάνου. Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα.
- Μπιργιάλας Ν. (2000). «Αρχαία Ελληνική Θρησκεία», επιμ. Α. Μήλιος - Ν. Μπιργιάλας κ.ά. (επιμ.), *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, τόμος Α΄: *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*. Πάτρα: ΕΑΠ.

- Mylonas G. E. (1974). *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton: University Press.
- Neils J. (2009). «Γυναικών Λατρείες» στο Ν. Καλτσάς- Α. Shapiro (επιμέλεια έκδοσης), *Γυναικών Λατρείες, Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Ωνάσης. Υπουργείο Πολιτισμού. Αθήνα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σ. 244.
- Nilsson M. P. (1975). *Griechische Feste von religiösen Bedeutung*. Milano: Cisalpino-Goliardica.
- Ξενίδου-Schild B. (2008). «Η ζωή της παντρεμένης γυναίκας», στο Ανθή Δίπλα (επιμ.), *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι, Αθήνα και Σπάρτη: Αρχαϊκή και Κλασική Περίοδος*, *Ανθολόγιο Κείμενα από τη Σύγχρονη Βιβλιογραφία*. Πάτρα: ΕΑΠ. σσ. 115-116.
- Pakkanen P. (1996). *Interpreting Early Hellenistic Religion, Study based on the Mystery Cult of Demeter and the Cult of Isis*. Helsinki: Finnish Institute at Athens.
- Parke H. W. (1978). *Festivals of the Athenians*. London:Thames & Hudson.
- Πετροπούλου Α. (2000). «Αρχαία Ελληνική Θρησκεία» στο Α. Μήλιος- Ν. Μπιργιάλιας κ.ά. (επιμ.), *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, τόμος Α΄: *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Pirenne-Delforge V. (1988). *Epithetes cultuelles et interpretation philosophique. A propos d' Aphrodite Ourania et Pandemos a Athenes*. *AntCl* 57, p. 142-157.
- Reeder E.D. (1995). *Pandora Women in Classical Greece*. Princeton: University Press.
- Simon E. (1996). *Οι Θεοί των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Σ. Πινηγιάτογλου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Vikela E. (2008). "The Worship of Artemis in Attica. Cult Places. Rites. Iconography", in Kaltsas - Shapiro, p. 35-48.
- Vermaseren M.J. (1977). *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*. London: Thames and Hudson.
- Wilcken U. (1976). *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μτφρ. Ι. Τουλουμάκος. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Zaidman L. B.- Pantel P. S. (2009). *Η Θρησκεία στις Ελληνικές πόλεις της Κλασικής Εποχής*. Αθήνα: Εκδ. Πατάκης.

Πλάτων και Μουσική

Μαρίνα Α. Νάσαινα¹

Περίληψη

Η μουσική αποτελεί συνεκτικό κομμάτι του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Συμπεριλαμβάνεται στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και των εφήβων και κατέχει όχι ευκαταφρόνητο μέρος στις θρησκευτικές και αστικές τελετές. Ο Πλάτων, μάλιστα, θεωρεί τη μουσική ως σύμμαχο στην περίπλοκη φύση του ανθρώπου, γιατί είναι υπεύθυνη για την καλλιέργεια και τη διάπλαση της ψυχής και την αρμονική συνύπαρξή της με το πνεύμα. Η μουσική αναπαράγει ή μιμείται τα συναισθήματα, οδηγεί στην αγαθότητα και την καλοσύνη, συνδέεται με τη φιλοσοφία και γενικότερα συντελεί στην ανθρώπινη πρόοδο μέσω της ηθικής εξύψωσης του ατόμου. Παράλληλα, όμως, κάποια είδη μουσικής ευθύνονται για την παραμόρφωση της ψυχής των νέων. Γι' αυτό οφείλουμε να προσεγγίζουμε τη μουσική μόνο ως ιδέα του Ωραίου που οδηγεί στη θέαση του κόσμου των Ιδεών και στην ηθική εξύψωση του ατόμου.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: μουσική, παιδεία, αγαθό, ηθικοποίηση, ήχος, χορός

doi:

¹ Διδάκτορας της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου / Φιλολόγος στο Μουσικό Σχολείο Αργολίδας.

Plato and music

Abstract

Music is a connective piece of the ancient Greek spirit. It is included in the education of children and adolescents and it is a non-insubstantial place in religious and civil ceremonies. Plato, in fact, views music as an ally in the complicated nature of man, because he is responsible for cultivating and shaping the soul and harmonizing its coexistence with the spirit. Music reproduces or imitates feelings, leads to goodness and benevolence, is connected with philosophy and generally contributes to human progress through the moral elevation of the individual. At the same time, however, some kinds of music are responsible for distorting the soul of young people. That is why we must approach music only as an idea of the Beauty that leads to the view of the world of Ideas and the moral elevation of the individual.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Key words: music, education, good, moralizing, sound, dance

«Η Μουσική είναι η κίνηση του ήχου για να φτάσει την ψυχή και να της διδάξει την αρετή» Πλάτων

Εισαγωγή

Η μουσική αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των αρχαίων Ελλήνων, γιατί γι' αυτούς ο ήχος ήταν η αρχή των πάντων και μάλιστα συνέβαλε στη διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα². Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται από την πληθώρα των θεωρητικών κειμένων³ για τη μουσική αλλά και από την εξέχουσα θέση της μουσικής στην εκπαίδευση των νέων⁴. Μάλιστα οι έννοιες *Παιδεία* και *Μουσική* είχαν σχεδόν ταυτόσημη σημασία ή πιο σωστά η δεύτερη ήταν προαπαιτούμενο της πρώτης, προκειμένου να επιτευχθεί η ψυχική και πνευματική ανάταση που είχαν θεϊκή προέλευση.

1. Η Μουσική στον χρόνο

Αρκετά ευρήματα⁵ αλλά και γραπτές μαρτυρίες δείχνουν ότι η μουσική ήταν ζωτικής σημασίας για την αρχαία ελληνική κουλτούρα. Το αρχαιότερο δείγμα σημειογραφημένου μουσικού κειμένου είναι η επιγραφή που σώζεται πάνω σε πήλινο σκεύος στην Ελευσίνα, που απεικονίζει μια Αμαζόνα που σαλπίζει.⁶

Με το πέρασμα των αιώνων η μουσική και η θρησκεία συνδέονται στενά, αφού η πρώτη πλαισιώνει πολλές δραστηριότητες των αρχαίων Ελλήνων. Για παράδειγμα καμιά θρησκευτική τελετή δεν τελούνταν χωρίς τη συνοδεία της μουσικής.⁷ Στις μεγάλες Πανελλήνιες εορτές, Πύθια, Νέμεα, Ίσθμια, διοργανώνονταν μαζί με τους αθλητικούς και μουσικοί αγώνες προς τιμή των θεών.⁸ Στα Ομηρικά έπη συναντάμε τη μουσική στο πρόσωπο των αοιδών⁹ και στη συνέχεια των ραψωδών.

Στην Αθήνα αλλά στη Σπάρτη κατά τον 8^ο – 6^ο αιώνα η μουσική έπαιζε σημαντικό ρόλο. Ο Τυρταίος και ο Ασμάν θεωρούνταν δύο από τους σπουδαιότερους λυρικούς ποιητές της Σπάρτης, ενώ στην Αθήνα ήταν απαραίτητη η μαθητεία κοντά στον κιθαρωδό, που δίδασκε τραγούδι, λύρα και κιθάρα.

Τέτοια ήταν η σημασία της μουσικής, ώστε ο Διογένης ο Λαέρτιος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: « ο ήχος τον γεννούσε, όπως ακριβώς η σαΐτα τον σκότωνα¹⁰», ενώ ο Πλάτων στην *Πολιτεία*¹¹ του αναρωτιέται συχνά για την ποιότητά της και στους *Νόμους*¹² συνδέει άμεσα το νόμο της Πολιτείας με το νόμο της μουσικής,

² Αρτέμη, 2012, σ. 50.

³ Καϊμάκης, 2005, σ. 11.

⁴ Jaeger 1971, σ. 293, Χατζηνικολή 2007, σ. 6.

⁵ Τέτοια ευρήματα είναι ένας αυλός από τον νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού στη λίμνη της Καστοριάς, ο οποίος χρονολογείται στο 5300 π.Χ και τα μαρμάρινα ειδώλια αυλητών και αρπιστών ή «τριγωνιστών» από τις Κυκλάδες, που χρονολογούνται γύρω στο 2700 π.Χ..

⁶ Η επιγραφή που χρονολογείται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αποτελείται από τις συλλαβές –σύμβολα-: ΤΟ, ΤΗ, ΤΟ, ΤΟ, ΤΕ.: Παπαρηγόπουλος 2005, σσ. 350-351.

⁷ Reinach, 1999, σ. 164.

⁸ Reinach, 1999, σ. 164.

⁹ Μαρωνίτη, 1999, σσ. 159-160.

¹⁰ Ψαλτοπούλου, 2005, σ. 24.

¹¹ Πλάτωνος *Πολιτεία* 376e.

¹² Πλάτωνος, *Νόμοι* 700 a-c.

αφού η αλλαγή των νόμων της μουσικής θα έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή των νόμων της πολιτείας. Στο πλατωνικό του σύστημα χαρακτηρίζει τον «μουσικό» ως τον ολοκληρωμένο άνθρωπο, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τη μεγάλη ηθική αξία που χαρακτηρίζει τη μουσική αλλά και τη σχέση της με τη φιλοσοφία¹³. Μάλιστα, ο Πλάτων επειδή μεγάλωσε σε μια εποχή που τα παραδοσιακά πρότυπα είχαν αλλοιωθεί¹⁴, - όπου το κοινωνικό γόητρο και οι υλικές απολαβές είναι αυτά που είχαν σημασία - και έχοντας βιώσει τις αλλαγές στην πολιτική και την κοινωνία, στρέφεται στη φιλοσοφία, για να πετύχει μια πολιτική, ηθική αλλά και κοινωνική ανασυγκρότηση. Μέσα από την ιδανική του «Πολιτεία» δίνει μια ολοκληρωμένη πρόταση, για να ζει κάποιος σε μια οργανωμένη κοινωνία, που μέσω των νόμων και της παιδευτικής τους επιρροής αλλά και μέσω της μουσικής, θα πλουτίζει τη ζωή και θα προάγει την προσωπικότητα των πολιτών της.

2. Η σχέση του Πλάτωνα με η Μουσική

Παρότι ο Πλάτων δεν έχει αφιερώσει κανένα έργο του αποκλειστικά στη μουσική¹⁵, οι αναφορές του μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι πρόκειται για μια έννοια πολύ σημαντική στη φιλοσοφία του. Άλλωστε, λόγω της αριστοκρατικής του καταγωγής και ως κομμάτι της αριστοκρατικής του εκπαίδευσης, έλαβε μια επιμελημένη μουσική μόρφωση. Η χρήση κάποιων μουσικών όρων, όπως τα κλειδιά χορδίσματος¹⁶ αλλά και η γνώση του τρόπου που κρατιόταν η λύρα¹⁷, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα ο Πλάτων ήξερε την τεχνική παιξίματος κάποιων οργάνων¹⁸.

Παράλληλα, επηρεάστηκε από τη Σχολή των Πυθαγορείων, τον Παρμενίδη, τον Ηράκλειτο αλλά και από τους Σοφιστές. Ο Σωκράτης όμως, ο οποίος – όπως αναφέρεται στο Συμπόσιο¹⁹ – ήταν πολύ καλός αυλητής, άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση για τη μουσική στον Πλάτωνα. Ο πρώτος πίστευε πως τα πάντα στην τέχνη πρέπει να ελεγχθούν και να οργανωθούν σωστά, πριν τα διδαχθούν οι νέοι, ώστε να λειτουργήσουν ηθικοπλαστικά για τον χαρακτήρα των πολιτών. Εκτός από τους παραπάνω, τεράστια ήταν και η επιρροή του Δάμονα²⁰. Ο τελευταίος²¹ πολύ εύστοχα υποστήριξε πως ο χορός και το τραγούδι δημιουργούνται πάντοτε όταν η ψυχή συγκινείται, ενώ τα φιλελεύθερα και όμορφα τραγούδια και χοροί, δημιουργούν μια άσχημη και ανελεύθερη ψυχή. Επίσης, ισχυρίζεται ότι οι νότες μιας συνεχόμενης μελωδίας βοηθούν να εκδηλωθεί ένας εν δυνάμει προϋπάρχων χαρακτήρας στους νέους. Στο Συμπόσιο²² μάλιστα δίνει τον ορισμό της μουσικής: «καὶ ἔστιν αὗ μουσική περὶ ἁρμονίαν καὶ ῥυθμὸν ἔρωτικῶν ἐπιστήμη»²³.

¹³ Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 326a, *Λάχης* 14, 188d. *Κρίτων* 50d, *Αλκιβιάδης* 10, 106e.

¹⁴ Field, 1972, σ. 52.

¹⁵ Πρβλ. Καϊμάκης, 2005, σ. 49.

¹⁶ Πλάτωνος *Πολιτεία* 531b.

¹⁷ Πλάτωνος *Νόμοι* 794e.

¹⁸ Πρβλ. Καϊμάκης, 2005, σσ. 61-62.

¹⁹ Πλάτωνος *Συμπόσιο* 215b-c. 246.

²⁰ Βλ. Μιχαηλίδης, 1999, σ. 87.

²¹ Anderson, 1955, σ. 89.

²² Πλάτωνος *Συμπόσιο* 187c.

²³ Και επομένως μουσική είναι η επιστήμη των ερωτικών, που συντελούν στην αρμονία και το ρυθμό.

Βέβαια, είναι σημαντικό να τονίσουμε πως ο όρος Μουσική είχε στην αρχαιότητα μια πολύ πιο διευρυμένη σημασία από τη σημερινή. Σήμαινε τον λόγο, τη μελωδία, την κίνηση αλλά και την ποίηση²⁴, γιατί τα ποιητικά κείμενα δεν τα απήγγειλαν, αλλά τα τραγουδούσαν σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας. Επίσης, μουσική ήταν και το τραγούδι, ο χορός, η λογοτεχνία, οι υπόλοιπες καλές τέχνες, αλλά και η ανάγνωση, η γραφή και γενικά η μόρφωση και η φιλοσοφία.²⁵

2.1. Η Μουσική πριν την εποχή του Πλάτωνα

Μέχρι τον 5^ο αιώνα η μουσική αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του καθημερινού βίου, αφού είναι συνυφασμένη με όλες τις εκδηλώσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου, που περιείχαν μουσικά όργανα²⁶. Η μουσική και ο ρυθμός²⁷ δεν κυριαρχούσαν μόνο στην εκπαιδευτική διαδικασία της εποχής, αλλά έπαιζαν βασικό ρόλο σε κάθε κομμάτι του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου βίου· από το νανούρισμα του μωρού μέχρι τις θρησκευτικές τελετές και σπονδές.

Επίσης, η ικανότητα να παίζει κανείς κάποιο όργανο είναι συνηθισμένη και επιβεβλημένη για τους ευγενείς της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ., ενώ σιγά-σιγά παρακμάζει η ιδιωτική μουσική και ανθίζει η συντεχνία των επαγγελματιών μουσικών, οι οποίοι στοχεύουν να σαγηνεύσουν το ακροατήριό τους. Γι' αυτό τον λόγο οι μουσικοί αποκτούν φήμη και μεγάλη κοινωνική αποδοχή.

3. Η Πλατωνική ερμηνεία της Μουσικής

*Τὶ τὸ ὄν αἰεὶ, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχον, καὶ τὶ τὸ γιγνόμενον μὲν αἰεὶ, ὄν δὲ οὐδέποτε;*²⁸ Ο Πλάτων στον διάλογο *Τίμαιο* μέσω του παραπάνω ερωτήματος προσπαθεί να ερμηνεύσει την αξία της μουσικής σε σύγκριση με τις άλλες τέχνες. Μάλιστα, θεωρεί ότι μέσω του ρυθμού και τη μελωδίας και, μολονότι η ψυχή είναι κάτι μη αισθητό, μπορεί να αγγίξει την ψυχή του κάθε ανθρώπου και να πλάσει τον χαρακτήρα του²⁹.

Παράλληλα, θεωρεί τη μουσική ως μια θεϊκή τέχνη³⁰ και μάλιστα έναν τρόπο παιδείας³¹. Παρομοιάζει την ψυχή με ένα έγχορδο όργανο, το οποίο έχει την ανάγκη της παιδείας, για να τη χορδίσει με τέτοιο τρόπο, ώστε η ζωή της να είναι ενιαία και αρμονική³². Γι' αυτό καταλήγει στην παρακάτω διαπίστωση: «*Οὐκοῦν ὁ μὲν ἀπαιδευτος ἀχόρευτος ἡμῖν ἔσται, τὸν δὲ πεπαιδευμένον ἰκανῶς κεχορευκότα*

²⁴ Καϊμάκης, 2005, σ. 15.

²⁵ Πλάτων, *Πολιτεία* 412a, 376e.

²⁶ Reinach, 1999, σ. 164.

²⁷ Jaeger, 1971, σ. 293.

²⁸ Πλάτωνος *Τίμαιος* 27 d-28 a.

²⁹ Πλάτωνος *Πολιτεία* 400 b, 424 c.

³⁰ Moutsopoulos, 1959, σσ., 38, 80.

³¹ Schuhl, 1955, σσ. 276-287.

³² Ντζιούνη, 2012, σσ. 68-70.

θτεέον»³³.

Η σημασία λοιπόν της μουσικής γίνεται κατανοητή αν διατρέξουμε στην εκπαίδευση της εποχής του φιλοσόφου. Αυτή περιλαμβάνει τη γραφή, τη γυμναστική αλλά και τη μουσική, ως απαραίτητα συστατικά της παιδείας των νέων. Τα αγόρια μορφώνονται από τον κιθαριστή, τον γραμματιστή και τον παιδοτρίβη. Ο πρώτος τούς διδάσκει να τραγουδούν και να εκτελούν άσματα, ο γραμματιστής αναλαμβάνει την ανάγνωση και τη γραφή, ενώ ο παιδοτρίβης ασχολείται με τη σωματική άσκηση. Έτσι, η μουσική παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στις γυμναστικές ασκήσεις όσο και στα συμπόσια, στη διάρκεια των οποίων η λύρα περνάει μπροστά από κάθε συνδαιτυμόνα, για να παίξει ο καθένας τη δική του στροφή· διαφορετικά γινόταν περίγελος σε όλη την πόλη.

Αλλά η μουσική δεν αποτελεί μόνο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στην εποχή του Πλάτωνα αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο και της δικής του άποψης για τη μόρφωση³⁴. Η σωστή αγωγή αναφέρεται στη διαπαιδαγώγηση της ψυχής και η μουσική φροντίζει γι' αυτό. Για τον Πλάτωνα, δηλαδή, η μουσική ερεθίζει αρχικά τις αισθήσεις και κατόπιν μέσα από αυτές, περνάει στην ψυχή. Άρα, δεν πρέπει να παρέχει μόνο δεξιότητες στον εκτελεστή ή στον αιιδό αλλά να βάζει σε τάξη τις κινήσεις της ψυχής, οδηγώντας στην αγαθότητα, στην καλοσύνη με τελικό «προορισμό» την ηθική αρετή. Για να στηρίξει μάλιστα την προηγούμενη διαπίστωσή του, δίνει το παράδειγμα με το νανούρισμα του βρέφους. Όταν το βρέφος είναι ανήσυχο και η μητέρα του το κατευνάζει κουνώντας το αργά και σιγοτραγουδώντας του, εξισορροπεί με αυτόν τον τρόπο την συγκίνησή του με μια καινούργια, με αποτέλεσμα να το οδηγεί στην ηρεμία. Κατ' αντιστοιχία αυτό συμβαίνει και με άλλες καταστάσεις έτσι, που η μουσική τοποθετείται από τον φιλόσοφο στο κέντρο μιας καλής ζωής αλλά και μιας δίκαιης κοινωνίας.³⁵

3.1. Οι στόχοι της Μουσικής

Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω, ο Πλάτων διακρίνει τέσσερις βασικούς σκοπούς της Μουσικής. Πρώτα, η μουσική κινεί τα συναισθήματα, ύστερα αποτελεί ευχαρίστηση, οδηγεί στην ηθική, και τέλος προάγει τη γνώση. Σχετικά με τον πρώτο σκοπό της μουσικής ο Πλάτων υπογραμμίζει ότι αναπαράγει ή μιμείται τα συναισθήματα. Στην *Πολιτεία* γίνεται διεξοδική ανάλυση των μουσικών τρόπων (*άρμονιαί*) και της σύνδεσής τους με τα διάφορα είδη συγκινήσεων, όπως τη νηφαλιότητα, την ευψυχία, την προθυμία κ.λπ. Η μουσική που καθοδηγεί τον ακροατή συγκινησιακά, τον εξοικειώνει παράλληλα και με την επανάληψη σε ορισμένα συγκινησιακά επίπεδα. Αυτή η εξοικείωση τον οδηγεί στην ευφορία. Αυτό το τελευταίο οφείλεται στον βαθμό της αρετής που διαθέτει ο καθένας. Η καταλληλότητα της μουσικής εξαρτάται από τον βαθμό προσαρμοστικότητας της συγκίνησης που αναπαράγεται από τον ίδιο τον ακροατή. Με άλλα λόγια, μια μουσική είναι καλύτερη από μια άλλη υπό την έννοια ότι είναι

³³ Πλάτωνος *Νόμοι* 654a-b. Δηλαδή αποκαλούμε λοιπόν κάποιον απαίδευτο, όταν δεν έχει μάθει να χορεύει. Αντίθετα, καλή εκπαίδευση έχει λάβει εκείνος που έχει ασκηθεί αρκετά σ' αυτό το θέμα.

³⁴ «Ποια είναι η μόρφωση, λοιπόν; Ή είναι δύσκολο να βρούμε καλύτερη από εκείνη που έχει βρεθεί από πολύ παλιά; Και αυτή βέβαια είναι η γυμναστική για τα σώματα και η μουσική για την ψυχή».

³⁵ Βλ. Bowman, 1998, σ. 20.

αποτελεσματικότερη, όχι μόνο όταν αποτελεί μια καλή μίμηση, αλλά όταν αποτελεί μίμηση μιας καλά οργανωμένης συγκίνησης³⁶. Συμβαίνει όμως και το αντίθετο, δηλαδή η ψυχή να παραμορφώνεται από τη μουσική, όταν την σπρώχνει στην ακολασία. Ο Πλάτων δηλαδή, συνδέει την ακολασία με την ανάρμοστη μουσική³⁷. Φτάνουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η μουσική οδηγεί στην αρετή, γιατί έχει τη δυνατότητα να διεγείρει το συγκινησιακό επίπεδο του ατόμου.

Ο επόμενος στόχος της μουσικής είναι η ευχαρίστηση που προσφέρει³⁸ εξαιτίας της αντίληψης και της απόλαυσης του ρυθμού και της μελωδίας, τα οποία διεγείρουν τον καθένα μας³⁹ με διαφορετικό τρόπο. Επίσης, ο Αθηναίος φιλόσοφος δίνει μεγάλη αξία στην ικανότητα της μουσικής να αναπτύσσει την ηθική αντίληψη γιατί, ανοίγει δρόμους στη σκέψη. Η σωστή μουσική παιδεία αφήνει περιθώρια στο παιδί να μπορεί να διακρίνει το καλό και το κακό, προσφέροντάς του αυτογνωσία.⁴⁰ Ταυτόχρονα, συνδέει τη μάθηση με την ηθική αρετή, αφού μέσα από τον ρυθμό και τις αρμονίες, ο άνθρωπος γίνεται περισσότερο ισορροπημένος⁴¹. Στην *Πολιτεία*⁴² του προεσβεύει πως η εκπαίδευση των παιδιών δεν πρέπει να έχει ετεροφωνία⁴³, ενώ στον *Τίμαιο*⁴⁴ θεωρεί τον ρυθμό ως τη δυνατότητα που δίνεται στον άνθρωπο, να αποκτήσει μέτρο και χάρη.

Τέλος, η μουσική για τον Πλάτωνα προετοιμάζει την ανθρώπινη διάνοηση, που στοχεύει στη μάθηση, ως ένα προπαρασκευαστικό στάδιο για την κατάκτηση της γνώσης. Έτσι, μορφώνει το άτομο μέσω της ελεύθερης αγωγής⁴⁵, γιατί διεγείρει και τρέφει την αγάπη για τη γνώση⁴⁶.

3.2. Μουσική και μίμηση

Η μίμηση διαποτίζει όλη την πλατωνική φιλοσοφία και φυσικά και τη μουσική. Ο μουσικός μιμείται τη θεϊκή αρμονία, όπως ο άνθρωπος μιμείται τις αρετές. Άρα, η μουσική συμπίπτει με την αρετή του καλού άνδρα⁴⁷. Όσοι τραγουδούν ανήθικα τραγούδια ή κάνουν κινήσεις που μιμούνται τη διαφθορά, κινδυνεύουν να επηρεαστούν από αυτά⁴⁸. Μάλιστα κατά τον Jaeger⁴⁹, ο Πλάτων προσπαθεί να «εκριζώσει από τη «μουσική» παιδεία» καθετί που δεν έχει θρησκευτική ή ηθική αξία. Άλλωστε τα πρότυπα που δημιουργεί η μουσική διαπλάθουν τον χαρακτήρα ενός παιδιού και στην περίπτωση που αυτά δεν είναι

³⁶ Πλάτωνος, *Νόμοι*, II 668b-d.

³⁷ Πλάτωνος *Πολιτεία*, 401d-399a-d.

³⁸ Πλάτωνος *Νόμοι*, II 654α.

³⁹ Πλάτωνος *Νόμοι*, 655c-d.

⁴⁰ Πλάτωνος *Πολιτεία* 401e-402a.

⁴¹ Πλάτωνος *Πρωταγόρας*, 325e-326.

⁴² Πλάτωνος *Πολιτεία*, Γ' 398b – 400c.

⁴³ Ντζιούνη, 2012, σσ. 78-85.

⁴⁴ Πλάτωνος *Τίμαιος*, 47 d.

⁴⁵ Πλάτωνος *Πολιτεία* 521d-522c.

⁴⁶ Πλάτωνος *Πολιτεία* 411a.

⁴⁷ Anderson, 1968, σ. 88.

⁴⁸ Πλάτωνος *Νόμοι* 655d.

⁴⁹ Jaeger, 1971, σ. 281

σωστά, δεν πρέπει να μεταγγίζονται στους νέους.

Ο Πλάτων όμως συνδέει τη μουσική και με την ηδονή. Μάλιστα, οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν πως υπάρχει απόλυτη συνάφεια ανάμεσα στο μέγεθος της αισθητικής απόλαυσης και στην επίδραση του έργου τέχνης στο κοινό⁵⁰. Έτσι, η ηδονή που προκύπτει από τον όμορφο ήχο είναι καθαρά αισθητηριακή και όχι νοητική. Δεν προέρχεται από την επιτυχημένη μίμηση κάποιας αρετής, αλλά από την ευχαρίστηση του αυτιού⁵¹. Γι' αυτόν τον λόγο η αισθητική απόλαυση, δηλαδή το ωραίο, ταυτίζεται με την ωφέλιμη ηδονή που προσεγγίζει την αλήθεια. Μόνο τότε η μάθηση της μουσικής γίνεται ευχάριστη. Αλλά η ηδονή δεν είναι αρκετή. Είναι αναγκαία μόνο όταν κάνει ευχάριστη τη μάθηση και φυσικά πρέπει να αποφεύγεται, όταν δεν στοχεύει στην αρετή και στο σωστό ήθος.⁵² Γι' αυτό ο Πλάτων προσπαθεί να αποτρέψει την «*ἄμουσον παρανομίαν*»⁵³ των σύγχρονων ποιητών και μουσικών που παρουσιάζουν στο κοινό τους μόνο ό,τι αρέσει στις αισθήσεις του⁵⁴, ξεχνώντας όμως την αληθινή και νοητή ομορφιά.

Όλα τα παραπάνω εκφράζουν για μια ακόμα φορά τη βασική επιδίωξη του Πλάτωνα, η οποία συνιστά και ολόκληρη την κοσμοθεωρία και την ηθική του: δηλαδή κάθε κρίση χωρίς μόρφωση και νόηση, με κριτήριο μόνο τις αισθήσεις, είναι κατακριτέα.

3.3. Η κατακριτέα μουσική

Πολλές φορές όμως η πρόοδος στη μουσική συνιστά καταστροφή της πόλης, γιατί απορρίπτει την αλήθεια⁵⁵. Έτσι, ο Πλάτων προτείνει να δημιουργηθούν για τα τραγούδια κάποια πρότυπα νόμων⁵⁶, ενώ για την πολιτεία, τους «*νομοθέτας περί τὰ μουσικά*»⁵⁷ και τους νομοφύλακες, για τον έλεγχο της ποιότητας της μουσικής και την έκφραση της δικαιοσύνης, της ομορφιάς και προπάντων της ηθικής⁵⁸.

Για όλους τους παραπάνω λόγους ο Πλάτων απορρίπτει τη μουσική που προκαλεί οργανιστικές τάσεις στην ψυχή των νέων και τους στρέφει στη μαλθακότητα. Μάλιστα κατά τον Bowman⁵⁹ «οι κακές επιδράσεις της μουσικής μπορούν να χορηγηθούν σαν ναρκωτικά».⁶⁰

Με άλλα λόγια, για να αποφύγουν οι νέοι τις κακές επιδράσεις της μουσικής, ο φιλόσοφος προχωράει σε μια σειρά από απαγορεύσεις. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η αναφορά στην *Πολιτεία*⁶¹ στην οποία ο Σωκράτης

⁵⁰ Jaeger, 1971, σ. 411 σημ. 81.

⁵¹ Καϊμάκης, 2005, σ. 66.

⁵² Πλάτωνος *Νόμοι* 659d

⁵³ Πλάτωνος *Νόμοι* 700d.

⁵⁴ Πλάτωνος *Πολιτεία* 493d.

⁵⁵ Lippman E., 1999, σσ. 81

⁵⁶ Πλάτωνος *Νόμοι* 800a-b.

⁵⁷ Πλάτωνος *Νόμοι* 801d

⁵⁸ Πλάτωνος *Νόμοι* 801c-d.

⁵⁹ Bowman W., 1998, σ. 36.

⁶⁰ Πλάτωνος *Θεαίτητος* 149 c-d, Πλάτωνος *Χαρμίδης* 155e -156b.

⁶¹ Πλάτωνος *Πολιτεία* 398 b-c.

ολοκληρώνει το πρόγραμμα μόρφωσης των φυλάκων, προτείνοντας τη μελική ποίηση αντί της επικής την οποία κατατάσσει στην τελευταία θέση⁶². Στη συνέχεια, εξορίζει τη μειζολυδική και τη σύντονη λυδική αρμονία, γιατί είναι θρηνώδεις και διαφθείρουν τους άντρες και τις αξιοπρεπείς γυναίκες, ενώ ακολουθούν η ιωνική και η λυδική, που είναι χαλαρές και συμποσιακές. Άρα, επιτρέπονται μόνο η δωρική και η φρυγική αρμονία, που βοηθούν τον άνθρωπο να αντιμάχεται στην κακοτυχία και να διατηρεί το ήθος του ακμαίο και δυνατό⁶³. Καταλήγει λοιπόν, όπως αναφέρει και ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός⁶⁴, στη μορφή των έξι πλατωνικών κλιμάκων. Παρόμοιο είναι το παράδειγμα στον *Λάχη*⁶⁵, όπου αναφέρεται ότι όποιος ζει με την ελληνική αρμονία εναρμονίζει τη ζωή του, τις πράξεις και τα λόγια του με τρόπο ανδρείο.

Ο τρόπος που ενεργεί ο Πλάτων μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα μέσω του Barker⁶⁶, ο οποίος δίνει την δική του πιθανή εξήγηση της προτίμησής του φιλόσοφου στη δωρική και τη φρυγική αρμονία. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν η φρυγική αρμονία, η οποία κυριαρχούσε στη λατρεία του Διονύσου στα χρόνια του Πλάτωνα, δεν προκαλούσε έκσταση και έξαλλες ιεροτελεστίες, όπως συνέβαινε τα επόμενα χρόνια στις γιορτές του Θεού⁶⁷. Αντίστοιχα, η δωρική και η φρυγική αρμονία περιέχουν περισσότερες νότες και αυτό είναι ένα ακόμη στοιχείο για να ενθαρρυνθούν από τον φιλόσοφο. Μάλιστα, κατά τον Καϊμάκη⁶⁸ η δωρική αρμονία αναφέρεται στους άνδρες που είναι ανδρείοι στη μάχη και η φρυγική στις γυναίκες που είναι συνετές και ζουν μια κόσμια ζωή.

Κατ' αντιστοιχία με τις αρμονίες και με βάση το γεγονός ότι απομένουν μόνο δύο κλίμακες που μπορούν να χρησιμοποιούνται στην ιδανική *Πολιτεία* του Πλάτωνα, ο φιλόσοφος απορρίπτει και τα πολύχορδα όργανα, που μπορούν να αποδώσουν όλες τις αρμονίες. Τέτοια είναι: το τρίγωνο, η πηκτίς και ο αυλός. Το τελευταίο είναι το κατεξοχήν όργανο του Διονύσου και μπορεί κατά τον Πλάτωνα να υπνωτίσει και να κάνει μαλθακούς τους πολεμιστές, μέσα από γλυκές, μαλακές και θρηνητικές μελωδίες. Από την άλλη πλευρά, επιτρεπτά όργανα θεωρούνται η λύρα, στενά συνδεδεμένη με τη λατρεία του Απόλλωνα, η κιθάρα⁶⁹, ενώ για τους βοσκούς και η σύριγγα. Παρόλα αυτά και γι' αυτά τα όργανα απαγορεύεται ο συνδυασμός μικρών και μεγάλων διαστημάτων, γρήγορων και αργών τόνων, χαμηλών και ψηλών ήχων.

Όσον αφορά στους ρυθμούς, ο Πλάτων απαγορεύει την ανεξέλεγκτη ποικιλία και επιτρέπει μόνο όσους εκφράζουν την κοσμιότητα και την ανδρεία⁷⁰. Αυτοί είναι ο ενόπλιος, ο οποίος σχηματίζει ένα σύνθετο μέτρο το οποίο ταιριάζει στην ανελευθερία, τη βιαιότητα, τη μανία και σε κάθε άλλου είδους κακία.

⁶² Roehlman – Σπηλιοπούλου, 2007, σ. 65.

⁶³ Πλάτωνος *Πολιτεία* 399 a – b.

⁶⁴ Roehlman – Σπηλιοπούλου, 2007, σ. 65. Πρβλ. Roehlman, Documents of Ancient Greek, 2007.

⁶⁵ Πλάτωνος *Λάχης* 188 d.

⁶⁶ Barker Andrew, 1989, σ. 168.

⁶⁷ Πρβλ. Αριστοτέλους *Πολιτικά* 1342 a-b.

⁶⁸ Καϊμάκης, 2005, σσ. 59-60.

⁶⁹ Μιχαηλίδης, 1999, σσ. 161-162 και 192-196.

⁷⁰ Πλάτωνος *Πολιτεία* 399 e-400c.

Αντίθετα, επιτρέπεται ο ίαμβος και ο τροχαίος⁷¹.

Η επόμενη μουσική απαγόρευση κατά τον Πλάτωνα σχετίζεται με την κίνηση και κατ' επέκταση με τον χορό. Όπως και στους προηγούμενους τομείς της μουσικής, οι καλοί χοροί περιγράφουν τους καλούς και ανδρείους πολίτες και οι κακοί χοροί περιγράφουν τους κακούς και ανανδρους. Ο χορός επιδιώκει τη σωστή εκφορά των λόγων της Μούσας και την ευρωστία των νέων. Αυτός είναι ο μοναδικός λόγος που πρέπει κάποιος να ασκεί το σώμα του. Οι χοροί που επιτυγχάνουν τους παραπάνω σκοπούς είναι ο *Πυρρίχιος*, οποίος μιμείται τις κινήσεις των μαχόμενων γενναίων στρατιωτών, δείχνει τους ελιγμούς, τα σκυψίματα και τα πηδήματα στον αέρα, ώστε να αποφευχθούν χτυπήματα του εχθρού αλλά και τις επιθετικές κινήσεις έναντι του εχθρού⁷². και ο ειρηνικός, ο οποίος τιμά τους θεούς, οδηγεί τους ανθρώπους σε κατάσταση ευδαιμονίας και εκφράζει μετρημένα την απόλαυση.

Απαγορευμένοι λοιπόν θεωρούνται οι βακχικοί χοροί, γιατί μιμούνται μεθυσμένα άτομα, Νύμφες, Πάνες, Σειληνούς και Σάτυρους, και χορεύονται στη διάρκεια ειδικών τελετών και καθαρμών.

3.4. Η αληθινά ηθικοπλαστική μουσική

Πέρα από τις παραπάνω απαγορεύσεις του Πλάτωνα για τη μουσική εκπαίδευση και παιδεία, ο φιλόσοφος μέσα από τα έργα του εκφράζει και τις απόψεις του για την ηθικοπλαστική δύναμη της μουσικής. Στον *Κρατύλο*⁷³ αναφέρει πως η λέξη μουσική προέρχεται από το ρήμα «μῶσθαι», που σημαίνει επιθυμώ σφοδρά. Άρα, το ουσιαστικό μουσική εξηγείται ως αναζήτηση της σοφίας⁷⁴, δηλαδή την ταύτισή της με τη φιλοσοφία. Επίσης, στον *Τίμαιο*⁷⁵ δίνεται προτεραιότητα στην ισορροπία του σώματος και της ψυχής, εξισώνοντας τη μουσική και τη φιλοσοφία. Στον *Φαίδωνα* όμως με το «μουσικήν ποίει καὶ ἐργάζου»⁷⁶ η μουσική ταυτίζεται με την θεϊκή εντολή ενώ η φιλοσοφία είναι η μεγαλύτερη μουσική⁷⁷.

Αυτή την ταύτιση μουσικής και φιλοσοφίας που επιχειρεί ο Πλάτωνας μέσα από τους διαλόγους του την εξηγεί ο Καϊμάκης⁷⁸ διατυπώνοντας τις δικές του απόψεις. Μια πρώτη ταύτιση της μουσικής με τη φιλοσοφία δικαιολογείται από τον χαρακτηρισμό της μουσικής ως αγαθό, το οποίο συντελεί στην ανθρώπινη πρόοδο μέσω της ηθικής εξύψωσης του ατόμου. Μπορεί όμως και να αποτελεί ένα ρητορικό παιχνίδι και τίποτα περισσότερο. Βέβαια, υπάρχει και η πιθανότητα ο φιλόσοφος μέσα από την αναφορά του στη μουσική να αναφέρεται σε ένα εντελώς διαφορετικό είδος μουσικής από αυτό που εμείς αντιλαμβανόμαστε σήμερα ή τέλος, να εκτίμησε τη μουσική λόγω της ωριμότητάς του.

⁷¹ Πλάτωνος *Πολιτεία* 400b.

⁷² Πλάτωνος *Νόμοι* 815a-b.

⁷³ Πλάτωνος *Κρατύλος* 406a.

⁷⁴ Καϊμάκης, 2005., σ. 74.

⁷⁵ Πλάτωνος *Τίμαιος* 88c.

⁷⁶ Πλάτωνος *Φαίδων* 60e.

⁷⁷ Πλάτωνος *Φαίδων* 61a.

⁷⁸ Καϊμάκης Π., 2005, σ. 75

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι να κατανοήσουμε ότι ο Πλάτων χρησιμοποιεί τη λέξη «μουσική», για να εκφράσει δύο τελείως διαφορετικές έννοιες, άλλοτε θετική και άλλοτε αρνητική. Για παράδειγμα στον *Φίληβο*⁷⁹, η μουσική κατατάσσεται στις χειρωνακτικές τεχνικές, δηλαδή σε πολύ κατώτερο επίπεδο σε σχέση με τη νόηση, ενώ στον *Φαίδρο*⁸⁰ ο μουσικός κατέχει υψηλή θέση. Γι' αυτόν η νοητή μουσική είναι η μόνη σωστή και προσεγγίζεται μόνο με τη λογική, ενώ ικανός να την κατανοήσει είναι μόνο ο φιλόσοφος, και όχι ο απλός λαός.

Η επικρατέστερη μάλλον άποψη είναι ότι η μουσική ως ιδέα του Ωραίου προσεγγίζεται μέσω της νοητικής μουσικής, γιατί η μουσική για τον Πλάτωνα είναι θέμα νόησης⁸¹, εφόσον οι δύο βασικοί στόχοι του φιλόσοφου, δηλαδή η θέαση του κόσμου των Ιδεών και η ηθική εξύψωση των νέων, επιτυγχάνεται και μέσω της μουσικής. Στον *Τίμαιο*⁸² μάλιστα αναφέρεται πως η μουσική που παράγεται από τους οξείς και βαρείς ήχους αποτελεί μίμηση της θείας αρμονίας με πιθανότερη εξήγηση ή να προσδιορίζει την πραγματική αρμονία, που υπάρχει στον κόσμο των Ιδεών ή την αρμονία των σφαιρών.⁸³

«Η μουσική είναι ένας ηθικός κανόνας. Δίνει ψυχή στο σύμπαν, φτερά στη σκέψη, απογειώνει τη φαντασία, χαρίζει χαρά στη λύπη και ζωή στα πάντα». Πλάτων

⁷⁹ Πλάτωνος *Φίληβος – Κρίτων*, σσ. 189-190.

⁸⁰ Πλάτωνος *Φαίδρος* 248d.

⁸¹ Bowman W., 1998, σ. 25.

⁸² Πλάτωνος *Τίμαιος* 80a-b.

⁸³ Η αρμονία των σφαιρών αναφέρεται στη Σχολή των Πυθαγορείων. Εκεί γίνεται λόγος για τη δυνατότητα των πλανητών να παράγουν μουσικούς ήχους τους οποίους όμως δεν ακούμε.

Βιβλιογραφία

- Anderson W. (1955). *The Importance of Damonian Theory in Plato's Thought*. TAPA: Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Cambridge: Massachusetts
- Anderson W. (1966). *Ethos and education in Greek music*. Cambridge: Massachusetts.
- Αριστοτέλης, Πολιτικά, (2004). Μετάφρασις – Πρόλογος – Εισαγωγή – Σημειώσεις Σπ. Χ. Μαγγίνα: Αθήνα: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός Γεωργιάδης.
- Αρτέμη Ε. (2012). «Η Μουσική στην ιδιωτική και δημόσια ζωή των αρχαίων Ελλήνων», ανακτήθηκε από το <<http://www.orthodoxiagr.gr>> (15.5.2012).
- Barker A. (1989). *Greek Musical Writings, Volume I, The Musician and his Art*: Cambridge.
- Bowman W. (1998). *Philosophical Perspectives on Music*. Oxford: Oxford University Press.
- Field G. (1972). Ο Πλάτων και η εποχή του, Μια μελέτη γύρω από τη ζωή και τη φιλοσοφία του 4ου αι.π.Χ., μτφρ. Α. Η. Σακελλαρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Jaeger W. (1971). *Παιδεία: Η Μόρφωσις του Έλληνος Ανθρώπου*, τόμ. Β' Αθήνα. μτφρ. Γ.Π. Βερροίου. Αθήνα.
- Καϊμάκης Π. (2005). *Φιλοσοφία και Μουσική*, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.
- Lippman E. (1999). *The Philosophy and Aesthetics of Music Hardcover, Introduction*, Christopher Hatch. Oxford: University Press.
- Μαρωνίτη Ν. (1999). *Αοιδός, αφηγητής, ποιητής. Εσωτερική ποιητική της Οδύσσειας, στον τόμο Ομηρικά μεγαθέματα. Πόλεμος - ομιλία - νόστος*. Αθήνα: εκδ. Κέδρος.
- Μιχαηλίδης Σ. (1999). *Εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας ελληνικής μουσικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
- Moutsopoulos E. (1959). *La musique dans l'oeuvre de Platon*, Παρίσι: Presses Universitaires de France.
- Ντζιούνη Γ. (2012). *Μουσικοθεραπευτική Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Παπαρηγορίου – Νάκας.
- Παπαρηγόπουλος Κ. (2005). *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους, επιμέλεια σειράς: Θεόδωρος Χ. Ζαπουνίδης*. Αθήνα: εκδόσεις Μάτι.
- Πλάτωνος Αλκιβιάδης, (1990). Γιάννης Κορδάτος – Ευάγγελος Παπανούτσος, εισαγωγή μετάφραση - σχόλια Ε. Λιακάκος. Αθήνα: Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτωνος Θεαίτητος – Αντερασταί – Θεάγης. (1976). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Β. Τατάκης, Π. Πετρίδης, Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.
- Πλάτωνος Ίων – Ευθύφρων – Χαρμίδης. (1990). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Α. Λαουρδας, Γ. Κορδάτος, Ν. Τετενές. Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.
- Πλάτωνος Κρατύλος – Ευθύδημος. (1990). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Λ. Λάγιος. Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.
- Πλάτωνος Λάχης – Μένων – Παρμενίδης. (1990). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Β. Τατάκης, Ηλ. Λάγιος. Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.
- Πλάτωνος Νόμοι. (2009). Νικολούδης Η.Π., Αθήνα: Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος.

- Πλάτωνος Νόμοι (ἢ περὶ νομοθεσίας). (1992). Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια
Φιλολογική Ομάδα Κάκτου τόμοι 1 και 4. Αθήνα: Κάκτος.
- Πλάτωνος Πολιτεία, (2002). Σκουτερόπουλος Ν.Μ., Αθήνα:πόλις.
- Πλάτωνος, Συμπόσιο (1994). Κείμενον, μετάφρασις και ερμηνεία Ι. Συκουτρή.
Αθήνα: εκδ. Δ. Κολλάρος & Σία.
- Πλάτωνος Συμπόσιο – Κριτίας. (1980). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Β. Δεδούσης,
Γ. Κορδάτος. Αθήνα: εκδ. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτωνος Τίμαιος, (1995). Κάλφας Β. Αθήνα: Πόλις.
- Πλάτωνος, Φαίδων – Πρωταγόρας. (2004). Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ευ.
Παπανούτσος, Β. Τατάκης. Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.
- Πλάτωνος Φίληβος – Κρίτων.(1990). Εισαγωγή, μετάφραση – σχόλια Ανδρόνικος Μ.,
Αραπόπουλος. Αθήνα:εκδ. Δαίδαλος.
- Roehlman E. (2007). Documents of Ancient Greek Music. Oxford: Oxford University
Press.
- Roehlman E. - Σπηλιοπούλου Ι. (2007). Η Αρχαία Ελληνική Μουσική στο πλαίσιο της
αρχαίας ελληνικής ποίησης. Κέρκυρα: Ιόνιο πανεπιστήμιο.
- Reinach T. (1999). Η ελληνική μουσική, μτφρ. Α-Μ. Κοντοστάθη. Αθήνα.
- Schuhl M. (1955). «Platon et la musique de son temps», Revue Internationale de
Philosophie 32/2. (pp. 276-287).
- Χατζηνικολή Ε. (2007). Μουσική και Παιδεία στον Πλάτωνα, μεταπτυχιακή διατριβή,
Θεσσαλονίκη.
- Ψαλτοπούλου Γ. (2005). Η μουσική δημιουργική έκφραση ως θεραπευτικό μέσο σε
παιδιά με συναισθηματικές διαταραχές. Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή **ελλάδα**
Όλα είναι δυνατό
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης